

MD
40.134

a magyar életminőségkutatás műhelyéből

ÉLETMÓD ÉLETMINŐSÉG

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Fabó Kinga

ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

/Kisérlet a kor társadalmi értéktudatának
rekonstruálására - erkölcsi és illemtörvényszabályok
elemzése alapján/

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Értékszociológiai és Társadalomtudományi

Művelődéskutató Int.

Budapest

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISSN 0230-0389

ISBN

963 521 016 7

Felelős kiadó a Művelődéskutató Intézet Igazgatója:

Vitányi Iván

Felelős szerkesztő: Hidy Péter

+ 1980. dec.hóban, .99. példányban

Országos Széchényi Könyvtár Házinyomdájában

Szerkesztő: Fazekas Gábor

963-1055

MD 40 . 134

B e v e z e t ő

Ez a tanulmány egy készülő nagyobb munka része, ezért jelenlegi formájában elsősorban az alcímben jelzett feladatot végzi el, azaz a kor társadalmi értéktudatának a rekonstrukciójára tesz kísérletet.

A vizsgálat célját körvonalazza, lehetőségeit és korlátait, valamint a restriktív /regulatív/ szabályrendszerek vizsgálatából származó előnyöket veszi számba az első rész. Itt próbálok meg rámutatni a választott módszer és a vizsgált korszak közötti belső összefüggésekre is. Ez a bevezető rész szükséges rossz. Rossz, mert nem minden részlete tartozik szorosan a tárgyhoz, de szükséges, mivel sem a cselekvéseinket irányító szabályrendszerek általános jellemzését, sem ezek egyik konkrét fajtájának, a restriktív típusú szabályoknak /ilyenek az illemszabályok/ az elemzését, illetve a rájuk vonatkozó tudásunk összegzését nem végezte még el senki. Feltáratlan maga a vizsgált korszak, a 19. század második fele is.

A bevezető rész célja tehát egy olyan egységes konceptuális séma körvonalazása, amelyen belül a megállapítások formailag azonos alakra hozhatók, és egységesített keretben értelmezhetők.

A második rész tartalmazza a konkrét illemtan-elemzés konkrét eredményeit. A leírás menete a vizsgálati szempontok sorrendjét követi. A szempontok nem egymást kölcsönösen kizáró jellegűek, viszont egymásból következnek, ezért sorrendjük nem esetleges.

A vizsgálat legfontosabb eredménye számomra /az értékrendszer rekonstrukcióján túl/ az, hogy az illemtankönyvekben valóban tetten érthető a korszak egészére /különösen a 70-es évektől/ jellemző értékbizonytalanság és értékrendváltás, mégpedig az illemtanirók sajátos kettős szemléletének formájában. Erről az értékrendváltásról a tanulmány első részében írok részletesebben. Lényege, hogy az erkölcs jegyében rendezett életet

/biztonság, kételymentesség, szilárd és örök erkölcsi értékekbe vetett hit, aszkétizmus stb./ a valóságban fokozatosan felváltja az esztétikum jegyében rendezett élet /teljes bizonytalanság, relativizmus, minden érték és eszmény devalválódása, az esztétikai élvezet életformává alakulása stb / A valóságban, de nem az illemtanirók vágyaiban és céljaiban Az ő legfőbb céljuk ugyanis, hogy mindenáron és annál inkább terjeszszék a régi értékeket, az azokat kifejező erkölcsi normákat, illemszabályokat, és leküzdjék a bizonytalanságot, a relativizmust és a pesszimizmust Ez a törekvésük nyilvánul meg a restriktív jelleg felerősödésében /abban, hogy az élet minden területe, minden lehetséges cselekvés lefolyásának menete nagyon szigorúan szabályozott/; a férfi-nő viszony ugyancsak szigorú szabályozásában; a nőkkel szemben támasztott irreális követelményekben /teljes alárendeltség, kiszolgáltatottság, passzivitás, a férfi kiszolgálása minden szempontból, a szüzesség védelme mindenáron stb./; és az érzések értékelésében /minden érzés rossz, ezért kerülendő és tilos/

Az illemtankönyvek, illetve írők esetében helyesebb talán nem is /vagy nem elsősorban/ értékrendváltásról beszélni, hanem inkább egyfajta kettős értékszemléletről Ők ugyanis ragaszkodnak olyan eszményekhez, normákhoz és értékekhez, amelyek a valóságban akkor már nem léteztek, de amelyeket létezőnek szerettek volna látni. Nemcsak valamilyen elvont vezéreszme miatt, hanem, mert hittek abban, hogy az embereknek lesz könnyebb, ha ezeket sikerül elfogadtatni és betartatni velük

Ez a kettősség nyilvánul meg például céljuk kettősségében /küzdeni a kor általános eszménytelensége ellen; illetve ránevelni az embereket a beletörődésre, a türesemre-szenvedésre, annak belátására, hogy az élet rossz, és ez ellen a tudomásulvételen kívül nem lehet tenni/; abban, ahogyan az illemszabályok létét, érvényességük szükségességét indokolni

próbálják /naiv, együgyű érvelés, illetve bölcs belátás/, és a nyelvhasználati módban /abszolút biztosak, vagy biztosaknak akarnak látszani a bizonytalanról tett állításaik igazságában, érvényességében/

Az illemtanirók szembenállása az emberek mindennapi gyakorlatában megvalósult értékekkel, úgy tűnik, kettős, két okra vezethető vissza. Egyrészt ők a hivatalos eszmények propagátorai, tehát "erkölcstelenséget", hedonizmust már csak hivatalból sem hirdethetnek; másrészt szemléletükből kiderül, hogy szerintük hosszú távon maguknak az embereknek lesz rosszabb, ha ezeknek az "értékeknek" /vagyis az értékhiány-tudatnak/ a jegyében rendezik életüket. Ugyanakkor már a hivatalos, naivan optimista és kételymentes szemlélettel sem tudnak feltétlenül azonosulni.

Az illemtankönyvekben tehát valójában háromféle értékrend ütközik, keveredik: 1. a valós, gyakorlati, amelynek ellenében íródtak; 2. a hivatalos, elvárt, normatív /puritán/; és 3. az illemtanirók sajátja /rezignált/. Ez utóbbi, mint láttuk, szembenáll mindkét másik értékrenddel. Az illemtanirók akaratauk ellenére sem tudják teljesen elfogadni a hivatalosan diktált, erőltetetten optimista normarendszert és ideológiát. De küzdenek a bizonytalanság, céltalanság, eszménytelenség, pesszimizmus ellen is. Mint a hivatalos normák szószólói ezt úgy teszik, hogy nemlétezőnek, rossznak, erkölcstelennek, illetlennek tekintik; ugyanakkor néha elszólják magukat, és éppen ellenkező módon járnak el: tudomásul veszik, mint korukban egyetlen lehetséges életszemléletet és életstratégiát. Éppen így vélik leküzdhetőnek. A pesszimizmust a felismeréssel és a kimondással lehet elviselni, így lehet túllépni rajta.

Mindez, amit most elmondtam, egyrészt összefoglalása a tanulmánynak, másrészt kijelöli a kutatás további feladatait. Ilyen feladat például a fenti három értékrendszer

részletesebb vizsgálata, pontosabb elkülönítése.

A társadalmi tudat normatív oldalának elemzése sem merül ki az erkölcsi és illemkódexek vizsgálatában, hiszen a korszak egyik jellemző sajátossága éppen az, hogy restriktív jellegű szabálytipusok tömege van érvényben /Poétikák, nyelvtanok, kritikusi elvek, párbajkódexek, leveleskönyvek, háztartásvezetési és nevelési tanácsadók stb./ Az értékváltozásokat különben is csak nagyobb anyagon lehet meggyőzően illusztrálni.

A végső feladat pedig: az eszmények és normák szembeállítása a valósággal; azaz a leírás szintjén fogalmazva: az érték-szociológiai vizsgálat eredményeinek szembeállítása az életmód-szociológiai kutatás eredményeivel.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Értékváltozások a 19. század második felében
/Kísérlet a kor társadalmi értéktudatának rekonstruálására
- erkölcsi és illemtörvények elemzése alapján/

I. A vizsgálat célja, lehetőségei. A választott módszer és a vizsgált korszak közötti összefüggések

Egy korszak társadalmi értéktudatát legjobban és leg-egyszerűbben a korban érvényben lévő restriktív /regulatív/ szabályrendszereknek, pontosabban ezek írásban rögzített foglalatainak az ismeretében rekonstruálhatjuk. Számos elvi és gyakorlati előny származik abból, ha az értékek jellegét és alakulását ezeken a szabályrendszereken vizsgáljuk, és nem mondjuk irodalmi műveken. Ezek az előnyök, röviden, a következők:

1. A regulatív szabályrendszerek tudatosan szerkesztettek. Céljuk eleve és kizárólag a viselkedés társadalmi szabályozása. Ugyanez nem mondható el az irodalmi művekről, amelyek ilyen szempontból nyilvánvalóan esetlegesek.

2. Normatív jellegűek, azaz az elvárásokat, az értékesnek tartott magatartásformákat, követendőnek ítélt eszményeket egy az egyben, közvetlenül tartalmazzák, sőt előírják. Azt rögzítik tehát, hogy hogyan kell/kellene élnie egy-egy adott embercsoportnak. A szabályok betartása, legalábbis ennek a bizonyos embercsoportnak a számára kötelező. A normákhoz viszonyítva mérhető, hogy a diktált eszményekből mi és hogyan valósult meg.

3. Az értékrendszer alakulását, működését minden korban az ideálisnak, elérendőnek tekintett életforma, életcél határozza meg. Az életcél kialakító tényezők közül az egyik elvileg is legfontosabb a hivatalosan kialakított normák rendszere. Vizsgálatuk alapján tehát megismerhetjük a társadalmi tudat normatív oldalát az adott korszakban.

4. Szabályjellegük. Ez a tény különösen fontos az érték-változások regisztrálása szempontjából. A változás ténye ugyanis elsősorban a szabályok vizsgálatával érhető tetten: maguknak a szabályba foglalt követelményeknek a megváltozásában /amit az mutat, hogy új szabályok váltják fel a régieket/, és a szabályokhoz való viszony megváltozásában /elfogadásuk vagy elvetésük, illetve ezek mértéke/. Egy bármilyen jelenséget szabályozó/ szabály megváltozását könnyebb felismerni, mint magának a jelenségnek a megváltozását.

5. A szabály-jelleg és a rendszerszerűség tényéből adódik egy további előny, most már az általam vizsgált korszak sajátos jellegével szoros összefüggésben. Az, hogy az 1848 - századforduló közötti művelődéstörténeti korszak egészének mibenlétéről alkotott hipotézisem és a korszak vizsgálatára, leírására alkalmazott módszerek egybeesik /egybeeshet/

A korszak jellegéről való elképzelésem röviden a következő: az 1850-es, 60-as évek jellemzője az erkölcs jegyében rendezett élet, a századvég jellemzője pedig a művészet /művésziesség, esztétikum stb / jegyében rendezett élet. A mindennapi élet funkcióját /a mindennapi élet maga is egy objektíválódás, keret, mérce, amely eligazítja az embert mindenfajta tevékenységében, célt, irányt, értékelési szempontokat ad stb. / tehát a korszak első felében az erkölcs, a végén pedig a művészet veszi át. Még pontosabban fogalmazva ez a következőket jelenti:

A mindennapi tudat mindig a közvetlen, mindennapi gyakorlat tudata. Az egyén mindennapi tevékenységére épül, és mindig azokat az ismereteket tartalmazza, amelyek elengedhetetlenek a mindennapi életben való zavartalan részvételhez. Az, hogy adott esetben milyen konkrét tevékenységek alkotják a mindennapi életet, mely tevékenységek azok, amelyek szükségszerűen hozzátartoznak a mindennapi élet éléséhez, korszakonként változik - Így lehetséges, hogy például az 1850-es, 60-as években az egyének mindennapi életben való tájékozódásához elkerül-

hetetlenül szükséges az erkölcs-szempon t me gléte, a századvégen pedig a mindennapi tevékenységek egyik legfontosabbika a művészi tevékenység. /Ebbe a kategóriába nagyon sokminden belefér a műélvező magatartástól a dilettáns művészkedésig; a művész alakjának eszményítése, stb. Így a mindennapi tudat: művésztudat/.

A korszak két fele /az 50-es, 60-as évek, illetve a századvég/ tehát felfogható egymás kritikájaként: az erkölcsi, illetve az esztétikai szempon t egymás rovására érvényesül. Az 50-es, 60-as években alacsony színvonalú az esztétikai gondolkodás, és esztétikán kívüli szempon toknak rendelődik alá; a századvégen pedig bizonyos erkölcsi fellazulás tapasztalható az élet minden területén. Valószínű, hogy ennek a hatására erősödik fel az "erkölcsnemesítő" tevékenység. A /hivatalosan/ követendőnek szánt példa továbbra is, sőt egyre inkább az "erkölcsös", szelid, szolid, puritán ember, de a valóságos eszmény már a bohém, a dilettáns művész.

A két alkorszak tehát jól bemutatatható negativumai felől is, különbségük pedig erkölcs és művészet viszonyának alakulásával írható le.

Az értékrendváltás a 70-es években történik meg /a nemzeti egység illúziójának végleges elvesztése: a nemzet fogalma helyett vagy az egyén, vagy az emberiség fogalma válik magyarázóelvvé, vonatkoztatási ponttá; új intézmények alakulnak, új irányzatok, írói csoportok, hatások, tájékozódási pontok tűnnek fel. - Az értékrendváltozás jellegzetes tünete Závodszky Széchy Károly cikke: Esztétika vagy erkölcs, melyik a költészet törvénye?, Figyelő, 1874 / Ekkor veszti végleg érvényét az 50-es, 60-as években létrejött eszmény- és értékrendszer, a népnemzeti ideológia, amelynek legfőbb összetevői: Isten, haza, család voltak /Ezt részletesen elemzi Pór Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában, Bp. 1971 / Ez az eszmerendszer az egységes nemzeti létet és szempon tot tette abszolúttá, és maga is abszolút és kötelező érvényűvé vált.

Ezzel a zárt, körülhatárolt, biztos és szilárd értékeket feltételező eszmevilággal szemben alakul ki a gyakorlatban fokozatosan egy laza, körülhatárolatlan szemléletrendszer, amely éppen az értékek relativitásának a feltételezésén alapul. Ennek az új szemléletrendszernek a középpontjában a művész alakja áll.

A hivatalosan propagált, elvárt eszmények, értékek nem változtak. Sőt, egyre merevebbek. De a megváltozott gyakorlatból, az emberek mindennapi, valóságos életében megvalósított eszményektől a normák rögzítői és hirdetői szándékuk ellenére sem tudnak eltekinteni. Az ebből adódó sajátos kettős szemlélet érdekes példái az illemtankönyvek is. Ezek egy bizonytalan, laza, az értékek relativitását feltételező keretben magabiztosan, kételymentesen hirdetik a régi, biztos erkölcsi és illemtszabályokat.

Ugy tűnik, hogy az 50-es, 60-as években, illetve a századvégen követendőnek tekintett, ideálisnak tartott életforma-típus nem köthető társadalmi osztályokhoz, rétegekhez, illetve, hogy az egyes csoportoknak nincsenek külön értékorientációik - Mindkét alkorszak jellegzetessége éppen az egységességre való törekvés, illetve az egység meglétének feltételezése, illúziója, egy elvont közösség feltételezése /Ld pl : Ferenczi László: Arany János, a moralista, ITK 1961/1 55-60 ; Szilágyi Ákos: A magyar epika 1849 utáni fejlődéséhez: a külön, kéziratos bölcsészdoktori disszertáció, 1977 stb. / Az eszmények, célok, követendőnek szánt példák tehát végig egy egységesnek tekintett közösséghez szólnak. A valóságban természetesen léteztek megosztottságok, de a normák hirdetői nem ezt látták. Az egység vágyának és illúziójának a jegyében tevékenykedtek. Ebből az igényből vezethető le a történeti fejlődés számtalan ellentmondása és torzulása, az irodalmi művek jellege /pl : a különök megjelenése/, és az erkölcsi szempont kizárólagossá válása. Különösen az 50-es években, amikor a kor gondolkodói a nemzet fogalmát is erkölcsi-érzelmi kategóriaként értelmezik, és hisznek

abban, hogy a nemzet egysége elérhető és fenntartható, ha ennek szükségességét mindenki belátja. A "nemzeti érzés" később is feltétlen követelmény

Ebből a rövid elemzésből is látható, hogy a kor gondolkodói, írói, politikusai nem a valóság reális felmérése alapján tevékenykedtek, hanem annak jegyében, amit feltételeztek, amit láttni szerettek volna. Azaz vágyaikat, eszményeiket, illúzióikat tették meg valóságnak. A normatív rendszerek elemzése ezért különösen fontos és korjellemző; úgy tűnik, hogy sokkal inkább a vágyott, remélt eszmék és eszmények voltak a cselekvések mozgatói, és nem a reális helyzet.

A korszak részletes elemzése most nem feladatom. Mégis jeleznem kellett röviden a korszak lényegével kapcsolatos feltételezéseimet, hogy láthassuk, hogyan hozható összhangba a hipotézis és a módszer.

Az egységes /leírás/ elméleti keret kidolgozását lehetővé tevő szerencsés véletlen az, hogy létezik a mindennapi élet viszonylag jól kidolgozott filozófiai elmélete /Lukács, Heller/. Az a korszak tehát, amelynek legfontosabb jellemzője /szerintem/ éppen az, hogy ezek az objektivációk /mindennapi élet, erkölcs, művészet/ keverednek, időlegesen átveszik egymás funkcióját, beépülnek egymásba, leírható éppen ezeknek a filozófiai kategóriáknak a segítségével. - Ilyen módon a megállapítások formailag azonos alakra hozhatók, egységes konceptuális sémán belül értelmezhetők.

A terminológia és a leírásra szolgáló fogalmi apparátus tovább egységesíthető, ha az eddigiekhez hozzávesszük az újabb filozófiai-nyelvfilozófiai kutatások eredményeit is. Ezeknek a kutatásoknak a nyomán jól ismerjük a mindennapi tevékenységeket irányító objektivációs rendszerek /szabályrendszerek/ általános szerkezetét, működését, logikailag lehetséges típusait is.

J R Searle /Speech Acts, Cambridge, 1969./ és a Bence-Kis szerzőpáros /A nyelv a mindennapi élet elméletében, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 1970 17-55./kb egyidőben és egymástól függetlenül jutott arra az eredményre, hogy a tevékenységekhez való logikai viszony alapján kétféle alapvető objektívációs rendszer /szabálytípus/ létezik: a konstitutív és a regulatív/restriktív /A "regulatív" elnevezés Searle-től származik; ugyanennek a szabálytípusnak Bence-Kisék a "restriktív" nevet adták. A két elnevezés együtt találó, mert ezeknek a szabályoknak a lényege éppen az, hogy "korlátozva szabályoznak" / Mindenfajta tevékenységünket e két szabálytípus valamelyike irányítja, teszi lehetővé. A kétféle szabálytípus jellemzői, illetve a köztük lévő különbségek röviden a következők:

A konstitutív szabályok: a / tevékenységek létrehozására szolgálnak, új viselkedési formákat teremtenek. Maguk a szabályok teszik tehát lehetővé bizonyos viselkedési formák lehetőségét, definiálják a szabályozás tárgyát. Például a sakk szabályai nemcsak szabályozzák a sakkjáték lefolyásának menetét, hanem általuk létezik egyáltalán maga a játék. Olyan cselekvéseket konstituálnak tehát, amelyeknek a léte logikailag függ a szabályoktól. b / Ezért megsértésük kérdése eleve nem merülhet fel: aki nem az adott szabályokhoz igazodik, nem az adott tevékenységet végzi c / Mindegyik konstitutív szabályhoz tartozik egy neki megfelelő tevékenységforma, amely az illető szabálysorozat megvalósítása /pl : a nyelvi szabályrendszerhez a beszédtevékenység/. d / A konstitutív szabályok adják az alapot a viselkedés leírására. Nélkülük a viselkedés nem lenne leírható

A regulatív szabályokra a fentiek ellenkezője jellemző: a. / Már meglévő, a szabályoktól függetlenül, vagy azokat megelőzően létező tevékenységekre, viselkedési formákra vonatkoznak. Tevékenységek közötti válogatásra szolgálnak. Funkciójuk tehát a társadalmi cselekvések, viselkedésformák összehangolása

Általában normát szabnak a cselekvésnek /normatív jellegűek/, de ezzel együtt értékelnek. Ilyen szabályrendszerek pl a preskriptív nyelvtanok, kritikák, poétikák, a nyelvhelyességi, társalgási, erkölcsi és illemszabályok. Az általuk szabályozott cselekvések léte tehát logikailag független a szabályoktól.

b / Megsérthetők: ha megsértjük őket, akkor is az adott tevékenységet végezzük, legfeljebb nem eléggé kulturáltan, vagy illő módon. c / Nem realizálódnak önálló tevékenységekben. d / A regulatív szabályok adják az alapot a viselkedés értékelésére.

A konstitutív szabályok tehát cselekvésekben realizálódnak, a regulatív szabályok pedig cselekvésekre vonatkoznak. A konstitutív szabályok ezért nem vizsgálhatók közvetlenül, önmagukban, csak az általuk létrehozott tevékenységeken keresztül, közvetve. A konstitutív szabályrendszerek által "teremtett" tevékenységek gyakorlására vonatkozóan azonban kialakulhatnak másodlagos regulatív szabályozó rendszerek is, amelyek az illető tevékenységeket minősítik. Ilyenek például a konstitutív szabályrendszer által létrehozott, már "kész" nyelven működő, annak használati módját meghatározó /korlátozó/ regulatív szabályrendszerek: a nyelvhelyességi és a társalgási szabályok, amelyek az etikett részei. Ismeretük és betartásuk ugyanúgy pusztán illemkérdése, mint mondjuk az, hogy /adott korszakban/ hogyan kell kulturáltan enni. A nyelvművelés tehát a nyelvi tevékenység, a nyelvhasználat regulatív szabályozása. - Ez nemcsak a fenti logikai típusú érveléssel látható be. A múlt század második felében készült illemtankönyvek mindegyike tartalmaz nyelvhelyességi és társalgási szabályokat, tehát a korban ezeket gyakorlatilag is az illem részének tekintették, mint illemszabályokat tárgyalták és tanították. Az illemtanírók némelyike egyben nyelvtan¹ és stilisztikakönyvíró is. Például Kalocsa Róza, aki

1. A nyelvtan fogalma a korban csakis preskriptív nyelvtant /meg nyelvtörténetet/ jelent. Saussure előtt nem létezett leíró, szinkrón nyelvészet.

az egyik legterjedelmesebb, legismertebb, és a korban a legtöbbet használt illemtankönyv /Az illem könyve/ írója, a szerzője egy nyelvtannak /Magyar nyelvtan könnyű modorban. Szvorényi József munkája nyomán iskolai használatra valamint magántanulásra, Pest, 1871./, valamint egy stilisztikakönyvnek /Nőnövendékek irálytana, Pest, 1865./is

Az itt vázolt elméleti keretbe illeszthető véleményem szerint az érték, az értékrendszer fogalma is. Pontosabban: egy értékszociológiai vizsgálathoz szükséges fogalmi apparátus leírható, kifejezhető a fent elemzett kategóriák /objektívációk = szabályrendszertípusok/ segítségével is - Értékkereső, értékorientációs tevékenységünket ugyanis egy regulatív /restriktív/- típusú szabályrendszer irányítja. Ez nem más, mint maga az értékrendszer. Mivel regulatív, egyben normatív is. Az értékrendszer összetevői, az egyes értékek is eleve normatívok. Minden érték per definitionem² normatív: normaként vezérli, irányítja a cselekvéseket, normát szab azoknak. Ha valaki valamit értékkel, értékesnek tart, az a gyakorlatban azt jelenti, hogy szeretné elérni, megvalósítani, szeretné életét annak jegyében rendezni. Mások tevékenységét is csak saját értékrendszerén keresztül láthatja egyáltalán. - Az értékrendszer tehát egy elvont, normaként funkcionáló rendszer, amely a legkülönbözőbb konkrét, gyakorlati céllal készült regulatív szabálygyűjteményekben fogalmazódhat meg.

A "helyes magatartásra" vonatkozó előírásokat a mindennapi élet területén az etikett tartalmazza. Ennek írásban rögzített foglalatái az illemtanok. Egy adott korszak etikettje, illemtankönyve felöleli tehát /parancsok, elvárások formájában/ a korszak mindennapi életének egészét, illetve éppen az a jellemző és érdekes, hogy előíró és viselkedésszabályozó funkciója mekkora területre terjed ki.

2 Érték az, amit értékelnek

A múlt század második felében készült illemtankönyvek elemzése alapján tehát feltárhatjuk a korban követendőnek szánt értékek rendszerét; ennek alapján pedig rekonstruálhatjuk az ideálisnak tartott életformamodell/eket. - Az természetesen más kérdés, hogy ezekből mi és hogyan valósult meg.

II. Illemtankönyvek elemzése

Célom tehát a 19. század második felében ideálisnak tartott életformatípus(ok) rekonstruálása a következő illemtankönyvek elemzése alapján:

1. K Beniczky Irma: Illemtan. A társadalmi illemszabályok kézikönyve, Bp. 1880 ;
2. K Beniczky Irma: A leány érzelemvilága, Bp. 1883 ;
3. K Beniczky Irma: A nő kötelességei. Milyen áldozatokat kell hoznia a nőnek, hogy boldog legyen?, Bp é n /1927/;
4. Kalocsa Róza: Az illem könyve. A művelt és tapintatos modor az élet különböző viszonylataiban. A családi és társadalmi életben követendő illem-szabályok kézikönyve, Bp. 1884.;
5. Kalocsa Róza: A családi boldogság. Mindenrendű asszonyok és leányok számára, Bp 1890 ;
6. Rádl Ödön: Illemtan a tanuló ifjúság számára, Nagyvárad, 1867.;
7. Dr. Sikor József: A nők előnyei, Bp 1878 ;
8. Dr. Sikor József: A feleség, Bp 1878 ;
9. Wohl Janka-Wohl Stefánia: Az illem. Utmutató a művelt társaséletben, Bp. 1880

A felsoroltaknak, mint ahogy a címek is mutatják, nem mindegyike kifejezetten és csak illemtankönyv. Az illemtan fogalma ugyanis a korban meglehetősen tágan értelmezett: többet jelent pusztán társadalmi-társasági szabálygyűjteménynél. Nem egyszerűen viselkedéstudomány tehát, hanem inkább élettudomány, általános útmutató a helyes életvitel megválasztásához és gyakorlásához. Az illemtan szinonimája a becsület tudás /Kalocsánál/, vagy az élettudás, élni tudás, élet tudománya /a francia savoir vivre fordítása Wohlnál és Beniczkynél / - A mai fogalmaink szerint illemtankönyvnek tekintett valamihez a legközelebb a Wohl-testvérek könyve áll. Ők elsősorban a társasági viselkedés szabályaira, a társasági erények taglalására helyezik a hangsúlyt

Részletesen foglalkoznak például azzal a kérdéssel, hogy milyennek kell lennie egy igazi úrinőnek /Nem véletlen, hogy a könyv címlapján a szerzők így szerepelnek: "Irta: egy nagyvilági hölgy "/

Az illemtankönyvek tehát nemcsak illemszabályokat tartalmaznak, hanem a mindennapi élet erkölcsös és "helyes" éléséhez szükségesnek tartott legkülönbözőbb ismereteket, tanácsokat, előírásokat, elmélkedéseket. Például: követendő erényeket, erkölcsi normákat, nyelvhelyességi és társalgási szabályokat, tételesen felsorolt erkölcsi elvárásokat, értékesnek tartott tulajdonságokat nemek, korok, alkalmak, szerepek szerint, előírásokat a különféle szituációkban való cselekvésekkel szemben, lakberendezési és öltözködési tanácsokat, a háztartásvezetéssel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, általános bölcselkedéseket az élet értelméről, erkölcsnemesítő versikéket, recepteket a boldogságra, stb.

Sajátos egyveleg-típusú kiadványok tehát, a bennük megfogalmazott normák a lehető legkülönbözőbb területeket szabályozzák. Közös elemzésüket, és az ebből levonható tanulságok általánosítását az teszi mégis lehetővé, hogy bár a szabályozás tárgyai heterogének, a szabályozás módja és a mögötte álló érték- és életszemlélet mindegyikben azonos - Ez mutatja, hogy az illemtankönyvek valóban a kor társadalmi tudatának normatív oldalát tükrözik, és nem a szerzők saját, egyéni értékrendszerét, normáit, elvárásait. /Ahogy teszik pl. az irodalmi és művészeti alkotások / Az illemtankönyvek sajátos módon személytelen és kollektív munkák. Szerzőik valójában nem kitalálói, hanem közvetítői a társadalmi méretekben szükségesnek tartott normáknak. Kalocsa pl. szerkesztőként szerepel A családi boldogság címlapján. Maguk is hangsúlyozzák tehát, hogy ők csak összegyűjtötték és rendszereztek a már meglévő, működő, közös /jó-lenne-ha-közös-lenne/ szabályokat, hogy könyveiket "hazai és

külföldi művek felhasználásával", "hasontartalmú munkák után" irták. /Kalocsa Az illem könyvét, illetve Rádl Illemtanát /

Többnyire még a források pontos megjelölését sem tartják fontosnak. Csak néhány elszórt, futólagos, szövegközi, véletlenszerű utalásból tudjuk pl. azt, hogy Kalocsa Az illem könyvének megírásához felhasználta többek között Knigge és Duzomeryné illemtanát is.

Forrásait egyedül Beniczky jelzi pontosan, Illemtanának címlapján: "Mme D'Alq és Ebhardt Ferencz munkái után "

A kollektív és személytelen jelleget bizonyítja az a tény is, hogy a különböző illemtanok szövegei között rengeteg szó szerinti egyezést találunk. /Különösen Beniczky, Kalocsa és Wohl munkái között./ Ez mutatja, hogy a "szerzők" valóban közös forrásokra támaszkodtak: részben a magyar és a külföldi példákra, részben pedig a társadalmi konszenzusra.

Az elmondottakból az következik, hogy az illemtankönyvek elemzésére több különböző, önmagában egyformán helyes módszer kínálkozik: elképzelhető:

- a. / együtt elemezni őket bizonyos szempontok, mutatók szerint;
- b. / külön-külön elemezni mindegyiket;
- c. / külön csoportban, elkülönítve vizsgálni a kifejezetten illemtankönyveket /Kalocsa: Az illem könyve, Beniczky: Illemtan, Rádl: Illemtan a tanuló ifjúság számára, Wohlék: Az illem/ és külön az illemszabályokat is tartalmazó erkölcsnevelő és emberboldogító célzatú írásokat /a többi/
- d. / időrendben tárgyalni őket

Az értékek mozgását irányító, és a bennük kifejezésre jutó eszményi életforma jellege, összetevői ez esetben legjobban az a módszerrel tárhatók fel. Ezért ez lesz vizsgálatom alapja, rendezőelve; a többi lehetőséget pedig eközben érvényesítem, ha szükséges, illetve ha alkalom adódik rá. A vizsgálat szempont-

jait céloknak megfelelően és az anyag lehetőségei alapján állítottam össze. Ezek a következők:

1. / Kinek szólnak az illemtankönyvek? /nem, kor, társadalmi osztály, réteg, művelt emberek csoportja, stb. /
2. / A megírás célja /milyen megvalósult életvitel igazolására vagy ellenében íródtak? /
3. / A mindennapi élet mely területeit szabályozzák? /
4. / Az illemtanok nyelvhasználati módja
5. / Az illemszabályok indoklása, értékelése /Miért jó/hasznos/ célszerű betartani őket? /
6. / Érzéscsőírások Az érzelemkifejezés lehetőségei és módjai. Kötelező és tiltott érzések Érzelmi viselkedési szabályok
7. / A különböző szerepekben és szituációkban megkövetelt, értékelte tulajdonságok, erények

A szempontok nem egymást kölcsönösen kizáró jellegűek.

1. Kinek szólnak?

Ennek a szempontnak az alapján választ kaphatunk egyrészt arra a kérdésre, hogy a szerzők mennyire tekintik strukturáltnak koruk társadalmát, másrészt, hogy kiket akarnak elsősorban befolyásolni, /át/nevelni és miért

Gyakorlatilag nem látnak /nem tesznek/ különbséget osztályok vagy rétegek között. Nemcsak azért nem, mert szerintük az illemszabályok mindenkire egyaránt érvényesek, betartásuk minden rendű és rangú ember számára egyformán kötelező. Koruk társadalmát valóban strukturálatlannak látják.

Sikor József például többször is hangsúlyozza a kor egyenlősítő tendenciáját. A feleség c. könyvében azt vizsgálja, hogy milyen a magyar nő. Szerinte a kérdés ma már jogosult és feltehető ilyen általános formában, mindenféle megszorítás vagy pontosabb besorolás nélkül, mert az emberek közti különbségek el-tűnőben vannak. Csak kétféle demokratikus szempont alapján ismer

el különbséget: az egyik a műveltség, a másik a társadalomban elfoglalt helyzet /betöltött pozíció/.

"Ha e munka ezelőtt negyedszázaddal íratott volna, nem lett volna elég a magyar nőről beszélni a közönségnek, mert akkor még beszélni kellett volna a főnemességről, közép- és alsó nemességről, a polgári rendről, meg a jobbágyokról különösen. Ma azonban hála legyen korunk haladásának, a mely minden intézményeiben a valóságos demokratiai elvek megvalósítására törekszik, nem osztályozzuk már az embereket születési minőségük szerint, és a magyar nőkről szólván, mai napon nem vehetünk fel más osztályozást, mint azt, a mely osztályozás mindig meg fog maradni, bármennyire legyen is a világ demokratikus. Ezen osztályozás pedig nem más, mint a mit a műveltségi minősítvény föltételez." - Eszerint a magyar nők három osztályba sorolhatók: művelt, félművelt, műveletlen. /22/

"Ez osztályozás, hála az ujabbkor demokratikus törekvéseinek, mely minden intézményeiben csak az embert törekszik elismerni, nem tekintve a czafrangokra és haszontalan dekorációira, melyekkel magát fölékesítette, mai napon nem lehet más mint azon állás mértéke, melyet valaki a társadalomban mint polgár elfoglal." /25/

A többi szerző eleve egy homogénnek feltételezett társadalomhoz szól. Ezt olyan természetesen tartják, hogy nem is indokolják. Legfeljebb egy-egy véletlenül odavetett megjegyzésükből tudjuk, hogy bizonyos különbségeket azért ők is láttak. Kalocsa például polgári és előkelő osztályt említ /Az illem könyve/, Beniczky pedig előkelő világot, középosztályt és polgári világot /Illemtan/.

Szemponctomból mindez azért fontos, mert a kívánalmak, követelmények, elvárt viselkedésmódok, valamint az értékelés kritériumai nem társadalmi osztályonként vagy rétegenként változnak, hanem nemek, életkorok, alkalmak szerint. - A "kinek

szól?" kérdés tehát ezen belül szükitendő tovább. Nézzük meg most ezt.

Kalocsa egyik műve, Az illem könyve mindenkinek minden alkalomra; másik, A családi boldogság fiatal lányoknak és fiatalasszonyoknak; Beniczky három vizsgált műve közül A leány érzelemlilága fiatal lányoknak, az Illemtan mindenkinek, de elsősorban nőknek, A nő kötelességei nőknek; Sikornak mindkét clemzett könyve /A nők előnyei, A feleség/ mindenkinek, a Wohltestvérek munkája /Az illem/ mindenkinek, de legfőképpen nőknek; végül Rádl Illemtana fiatalembereknek.

Látható, hogy a legtöbb illemtankönyv a nőknek és/vagy a nőkről szól. Még a teljesség igényével készült könyvek is /Kalocsa/ a nőkkel foglalkoznak legtöbbet. - Ezzel összhangban van az a tény, hogy a 70-es évek legjellemzőbb regényműfaja a /nő/nevelési regény; valamint, hogy a korabeli lapok legkedveltebb közéleti témája is a nőnevelés helyzete. Nem véletlen, hogy Kalocsa Róza Gönczy Pálnénak ajánlja Az illem könyvét, aki szerinte ezen a területen szerzett kimagasló érdemeket.

Annak, hogy a nőnevelés ennyire a közgondolkodás centrumába került, az az oka, hogy a szerzők egybehangzó véleménye szerint a családi boldogság, és így közvetve az állam boldogulása, jóléte is a nőkön /feleségeken, anyákon/ múlik. Őket kell tehát először és elsősorban nevelni, hogy maguk is hivatott nevelők lehessenek, és rajtuk keresztül a férfiakat, így az egész társadalmat. - A szerzők ezért állandóan hangoztatják a nőnevelés alapvető fontosságát, és a jelenlegi helyzettel szembeni elégedetlenségüket.

A nő hivatása, hogy jó feleség, anya és háziasszony legyen. Ez azonban nem megy magától. Beniczky Irma szerint például a következő tudományágak gyakorlati ismerete lenne szükséges a nők számára ahhoz, hogy hivatásuknak megfelelhessenek: élettan, szépitészet /A leány érzelemlilága/. - A vizsgált

illemtanok szerzői közül Beniczky az, aki a legtöbbet emlegeti a nevelés fontosságát, és szinte az összes hiba okát a nevelés hiányában vagy hiányosságában látja.

A kor emberei általában is nagyon hisznek vagy inkább hinni akarnak a nevelhetőségben. Kalocsa és Beniczky szerint pl. még a boldogság is tanítható, helyes /ön/neveléssel és szoktatással/! bárki számára elérhető. Könyveik tehát egy kicsit nevelés- és önneveléstanok is.

A nevelhetőségbe vetett ilyen általános hit /hangoztatása/ a kétségbeesettség következménye. A szerzők meglehetősen elégedetlenek koruk erkölcsi és anyagi állapotával, és ezen szeretnének valahogy javítani. Mivel más kiutat nem látnak, csak az egyén tökéletesedésében és tökéletesítésében tudnak bízni, csak az egyének egyéni megjavulását tudják propagálni. - A korban szinte minden addigi érték devalválódott. Ezért az erkölcsjavító célzatú könyvek egyedül az egyén /erkölcsi/ hiúságára tudnak, próbálnak meg apellálni, az emberek szégyenérzetét és bűntudatát próbálják valamilyen módon felkelteni. Ennek érdekében kétféle "mumust" emlegetnek: vagy valami transzcendens külső erőt /Isten, elvont erkölcsi parancsok, a világ, az emberek/, vagy valami transzcendens belső erőt /magát az egyént, illetve az egyén erkölcsi érzékét/. Azaz önmagunk, Isten vagy a világ előtt kell/ene/ szégyellnünk, ha nem vagyunk jók vagy illedelmesek.

A valós helyzet további rosszabbodására következtethetünk, ha összevetjük Kalocsa Róza két említett könyvét ebből a szempontból. Az 1884-ben írt Az illem könyvében Isten még csak mint "kötelező" hivatkozási alap van jelen, az 1890-ben írt A családi boldogságban viszont már lépten-nyomon Istenre és az önnevelés, önkorlátozás szükségességére hivatkozik. Sőt, tételen is kimondja, hogy a vallás az egyik legfontosabb nemzetmentő erény.

A tanulás, nevelés állandó hangsúlyozásának másik oka, az optimizmus-igény. Ha valami tanulható, tanulással, neveléssel elérhető, akkor egyáltalán elérhető; még van remény arra, hogy megvalósulhat, és lehet tenni is annak érdekében. Nem kell tehát - tehetetlenül bevárni a végzetet.

2. Az illemtankönyvek célja

Ennek a szempontnak a segítségével elsősorban arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy egy pozitívnak ítélt értéktendencia megerősítése, általánossá tétele érdekében szólnak-e a szerzők, vagy valamilyen megvalósult, de negatívnak tartott életforma ellen. - Már az eddigiek alapján is úgy tűnik, hogy az illemtanokba foglalt normák egyértelműen valamilyen rossznak ítélt életvitel és eszményrendszer ellenében íródtak. Ezt sokszor maguk a szerzők mondják meg: nyíltan panaszkodnak a korra, vagy véletlenül elszólják magukat. A legfőbb és leggyakoribb kifogásaik: hogy koruk "anyagi" /Sikor: A nők előnyei, 90.; Wohl: 17./, "reális" /Sikor: A feleség/, "naturalista" /Sikor: A feleség/ irányú; hogy a költőiség, eszmeiség teljesen kivészett, csak az érzéki élvezetek hajszolásával /Beniczky: A nő kötelességei; Sikor: A nők előnyei/, vagy a pénz- és vagyonszerzéssel, anyagi haszonnal törődnek az emberek /mindenki/; hogy csak a szellemet pallérozzák, a szív művelésére viszont egyáltalán nem fordítanak gondot /Wohl/; hogy soha nem látott méreteket öltött a fényűzés, a pazarlás, egyre több luxuscikket kezdenek szükségletnek tekinteni /mindenki/; hogy a házasságok körül sok a botrány /Sikor: A nők előnyei/; a férfiak nem akarnak nősülni, legfeljebb egy "jó parti" érdekli őket, ezért a házasságok száma egyre csökken /Wohl, Beniczky: A leány érzelmvilága/; hogy bomlik a család; hogy nagyon sok és egyre több az öngyilkosság /mindenki/.

A korról Kalocsa Róza festi a legsötétebb képet:

"Szegényedünk! Ez el nem titkolható, szomorú valóság; egyesek, családok, nemzetségek pusztulnak el vagyoniilag, züllebenek el erkölcsiileg. A család, sikkasztás napirenden. Az öngyilkosságok egymást érik, pedig oly kevesen vagyunk e szörnyű csapások nélkül is. Már pedig, hol az ország lakói, az egyesek sülyednek mind erkölcsiileg, mind vagyoniilag, minthogy az egyesek zöme teszi a nemzetet, a nemzet teszi az államot, tagadhatatlanul lejtőre jutottunk, mely lassan bár, sőt a felületes észlelő által észre sem vehetőn, a fényes, csillogó külső alatt - haladunk a lejtőn lefelé." /A családi boldogság, 5./

Egy ilyennek látott valóság ellenében próbálnak meg eszményeket állítani, értékeket, célokat adni az embereknek. Céljuk ezzel Sikor József megfogalmazásában: a nemzeti erkölcsök javítása /A feleség/. Ennek érdekében és értelmében értékelnek, és rangsorolják az értékeket. Így például a családi boldogságot, a házasságot tartják a boldogság egyetlen lehetséges formájának, mert a valóságban alig léteztek boldog házasságok és boldog családi életek. Ezért propagálják és népszerűsítik ezt minden lehetséges formában /racionális okfejtés, szubjektív beszámoló, idillikus képek, stb./. Sikor még két önálló könyvet is szentelt a kérdésnek: Házasodjunk! /1876/, és Házasulandók könyve /Hogy házasodnak az okos emberek és hogy házasodnak az ostobák?/ 1895 előtt.

Ennek a célnak rendelődik alá minden, ami egyáltalán alárendelhető, ez szabja meg az illemtanirók értékelő gyakorlatát. Minden érték, ha ezt a célt szolgálja, és semmi sem az, ha ellenkezik vele. Csak egy példa: A kor viselkedési szabályai és erkölcsi normái szerint a feleség mindenben köteles engedelmeskedni férjének, köteles annak kéréseit, parancsait, utasításait minden esetben fenntartás nélkül végrehajtani. Soha nem kérdezhet, nem mondhat ellent, nem bírálhat, nem tehet szemrehányást

/akkor sem, ha pl. megcsalják/. Ez alól egyetlen kivétel van: ha a férj tettei a családi békét veszélyeztetik, vagy a családi béke felbomlásához vezethetnek, a feleség szerényen és megfelelő formában szóvá teheti. /Kalocsa: Az illem könyve/.

A tekintélyelvét és a tiszteletet alapvető vezérelvekként, "általánosan kötelező" életelveknek tartják, gyakorlásukat, betartásukat pedig az egyik legfontosabb emberi értéknek tekintik, mert a kor sajátja, hogy minden tekintélyt kétségbe von, és semmit sem tisztel /Beniczky: A nő kötelességei; Wohl/.

A megelégedettséget tartják a boldogság egyik fő "kellékének", /Kalocsa: A családi boldogság; Beniczky: A leány érzelmvilága/, mert a valóságban a társadalom minden rétegét áthatja a helyzetével való elégedetlenség /Beniczky: A nő kötelességei/. Az elégedetlenségből fakadó fölfelé-kapaszkodásról, és a parvenükről elitélően ír Kalocsa is Az illem könyvében.

Egyszerűséget, mértékletességet, szerénységet, józanságot követelnek mindenkitől, mert mindannyian látják, hogy a fényűzés, a pazarlás egyre ijesztőbb méreteket öltött. Kifejezetten a takarékosagra nevelés jegyében íródott Kalocsa egyik könyve: A családi boldogság. Hangoztatott célja szerint is azt kívánja bizonyítani, hogy az ember lehet boldog, sőt nagyon boldog a lehető legszerényebb körülmények között is. Ehhez az kell, hogy felismerje /hogy felismertessük vele/, hogy valójában ő boldog, csak esetleg eddig nem tudta, nem vette észre, mert máshol kereste a boldogságot, mást hitt annak.

A munka szeretetét, a szorgalmat is a legfontosabb erények, értékek közé sorolják, nyilvánvalóan azért, mert senki sem /szívesen/ dolgozott, sőt, az a szemlélet volt általános, hogy a munka szégyen.

A kor tehát nagyon nem olyan volt, mint amilyennek a kortársak látni szerették volna. És nagyon szerették volna, ha nem olyan, mint amilyen. Ennek érdekében még a legképtelenebb

okfejtésekre is vállalkoztak. Sikor József például nagyon fontos értéknek tartja a költőiséget /="lelkesülni tudás, hit egy eszmében"/. Sajnálattal állapítja meg, hogy sokan azt hirdetik, hogy naturalista korunkból kiveszett a költészet. Ezt a következő mondattal "cáfolja": "Ezt mondogatják uton, utfélen, és mivel mindenki beszéli, éppen ezért nem igaz." /A nők előnyei, 70./

A szerzők legáltalánosabb célja tehát, hogy küzdjenek koruk általános eszménytelensége, céltalansága, "erkölcstelensége" ellen. Ezt nemcsak szólamokkal, érték- és eszményrendszerek felállításával, példaadással kísérelik meg, hanem - mint már volt róla szó - a nevelés- és az önnevelés fontosságának állandó hangsúlyozásával. Elsősorban önismeret szükséges ahhoz, hogy boldogok legyünk, hogy tudjunk megfelelően viselkedni, hogy kialakítsuk magunkban az elvárt tulajdonságokat, hogy ne csalódjunk. Ön- és emberismeret. Sikor például, mint maga mondja, A feleség c. könyvével az emberismeret /nőismeret/ tudományához szeretne hozzájárulni.

A szerzők másik, kevésbé nyíltan hangoztatott, viszont annál fontosabbnak érzett célja, hogy ráneveljék az embereket a beletörődésre, a boldogtalanság elviselésére, az élet élésével járó szenvedések eltűrésére, vigasztalást nyújtsanak. Életfelfogásuk alapja ugyanis az, hogy az élet rossz, de ha már élünk, valahogy el kell viselni, át kell vészelní. Ez az a szemlélet, amely értékválasztásukat, értékkereső- és előíró tevékenységüket végső soron irányítja, legalapvetőbben meghatározza.

3. A mindennapi élet mely területeit szabályozzák?

Előíró funkciójuk mekkora területre terjed ki?

Ez, valamint a 6-os szempont azt méri elsősorban, hogy egyáltalán mekkora az egyén szabad mozgásterülete, értékválasztási lehetősége, milyen a választott /választható/ és az elfogadott /készzen kapott/ értékek aránya. Továbbá, hogy az egyén életének mely területein dönthet, cselekedhet szabadon; hol a legszigorúbbak a szabályok; mi minden van előírva.

Gyakorlatilag minden. Szabályozott az élet legapróbb mozzanata is. /Legfeljebb egy nagyon szűk területen, az illem határain belül választhat; erre az orientációs érzések elemzésénél térek vissza./ - Az illemtankönyvek igyekeznek minden lehetséges, gyakorlatilag előforduló élethelyzetre kész receptekkel, sémákkal, társalgási fordulatokkal, magatartásmintákkal szolgálni.

A vizsgált illemtankönyvek közül a leghosszabb, legalaposabb és legrészletesebb Kalocsa Rózáé, Az illem könyve.^{*} /Oldalszáma is: jó 600 egynehány oldal./ Ez valóban a teljesség igényével készült, mindenkinek minden alkalomra.

Kalocsa többször is hangsúlyozza, hogy ha valami kimaradt belőle, az véletlen. Pl.: "... mi csak egyszerű kis kézikönyvet akarunk nyújtani az olvasóinknak, melyben a társadalom által a különféle esetekre elfogadott illem-szabályok elő vannak sorolva úgy, hogy minden elképzelhető alkalomra meg lehessen találni a szükséges irányadást." /257/

* Más forrásokból tudjuk, hogy a kortársak ezt az illemtankönyvet használták a legtöbbit. Szabó Magda Régimódi történet c. regényéből kiderül pl., hogy valóban nemzedékek nevelkedtek Kalocsa Rózán.

A könyv öt részből áll. Az első, melynek nincs címe, a lakással, a családdal, az otthon fontosságával, a családtagok szerepeivel és feladataival foglalkozik. A második rész címe: Az ember életének különböző szakaszai /részletesen tárgyalja, hogy mi illik és mi nem illik az egyes életkorokban, milyen tulajdonságok és ceremóniák tartoznak hozzájuk, valamint az emberi élet fordulópontjaihoz, és hogyan kell ezeket lebonyolítani/; a harmadik részé: A tapintatos modor és a társaság/ a társas élet eseményei, a társasági viselkedés szabályai, a beszéd és a hallgatás művészete, interperszonális kapcsolatok, meghívások, bókok, a kulturált evés és a társalgás szabályai/; a negyediké: Az illem a nyilvános és az üzleti életben /hogyan viselkedjünk templomban, utcán, hangversenyen, utazáskor, vadászaton, fürdőben, főnökeinkkel és beosztottainkkal stb./; végül az ötödiké: A finom tapintatos modor a fogalmazásokban /milyen legyen a különböző alkalmakra írt levelek tartalma és formája/. A könyvhöz csatlakozik végül egy Toldalék: Magánkérdézősködésekre adott válaszok, és egy terjedelmes tárgymutató. A Toldalék c. részben többek között a férfi-nő viszony néhány szabályára tér vissza, illetve az eddigiekhez tesz hozzá még néhányat. Pl.: ha egy férfi sötét este találkozik egy nőismerőssel, nem köszön neki. De ha olyan nagyvárosban történik ez a találkozás, ahol éjszaka is megfelelő világítás van, akkor köszön.

Az illem könyve tehát elvileg is, gyakorlatilag is minden lehetséges cselekvést, magatartást, viselkedésmódot szabályozni igyekszik. Attól kezdve, hogy hogyan kell berendezni egy lakást, milyen legyen a fiatal lány hálósobája, hogyan kell bánni nálunk alacsonyabb, magasabb, illetve velünk egyenrangúakkal, mit és hogyan kell éreznie egy menyasszonynak, egy özvegynek, mi a teendő, ha egy agglegény megbetegszik, milyen erények szükségesek egy fiatal lánynak, mit értékelnek egy fiatalembernél, melyek a jó háziasszony

tulajdonságai, hogyan kell illedelmesen semmittenni. /"Illedelmes semmittevést is tanulni kell, különben vagy a kezökkel hadonásznak a leányok, vagy nem tudják, hogy kezeikkel mit tegyenek." Kalocsa: Az illem könyve, 89./stb.

Körülbelül ugyanezeket a témákat tárgyalja a többi illem-tankönyv is, csak rövidebben, más felépítéssel, a szabályok más-fajta elrendezésével. Kalocsa /Az illem könyve és Beniczky /Illemtan/ között, mint említettem, szó szerinti egyezések is találhatók. Sokszor a példák is teljesen azonosak.

Némileg eltér a többitől Rádl Ödön illemtana. Ennek nyilván az az oka, hogy férfi írta férfiaknak. Ezért elmaradnak a háztartásra, a lakberendezésre, a nők hivatására, az anya és feleség kötelességeire, a vendéglátásra vonatkozó tudnivalók és ismeretek. Elmarad a családi élet szépségeinek hosszas ecsetelése is. Annál többet foglalkozik viszont a helyes viselkedés és a sikeres boldogulás közötti összefüggés taglalásával. Ezzel buzdítja az ifjakat az illem- és udvariassági szabályok betartására, mivel szerinte kellemes külsővel és udvarias modorral alapozhatják meg szerencsájüket.

A könyv két részre oszlik: I. Külső tulajdonságok, melyek az embert az élet minden körülményeiben diszítik; II. Külső tulajdonságok, melyek az embert bizonyos körülmények közt ékecsik. Vagyis egyrészt az "általánosan kötelező" külsőségeket és erkölcsi tulajdonságokat tárgyalja, másrészt a különböző sajátos helyzetekben megkövetelt külsőségeket és erkölcsi tulajdonságokat. - Részletesen foglalkozik az érzés /érzelem/ és az érzésnyilvánítás módja közötti szükségszerű /kötelező/ kapcsolatokkal is. /Erre az érdekes kérdésre az érzésszociológiai fejezetben térek vissza./

Nemcsak a tevékenységek, cselekvések módja ilyen szigorúan szabályozott, hanem végzésük ideje is. Kalocsa és Beniczky általában is rendkívüli fontosságot tulajdonítanak a helyes

időbeosztásnak. "Hogy a ház asszonya hivatásának igazán megfelelően, először is szoktassa magát a szigorú időbeosztáshoz,..." /Kalocsa: Az illem könyve, 76./; "Aki jó háziasszony akar valaha lenni, annak korán meg kell tanulnia, hogy egyetlen perczet se engedjen elveszni, hanem minden órát bölcsen használjon fel." /i.m. 89./; "... sétányokon, nyilvános kertekben, hova a családok egész délutánokra kimennek, nagyon helyesen van, ha az időt nem fecsérlik el, hanem kellemesen társalogva kézimunkákkal foglalkoznak." /i.m. 90./; "Ki azon mentséggel él, hogy nem jutott magára idő, az csak azt árulja el, hogy az élethez megkívántató egyik legszükségesebb tényező hiányzik nála t.i. az idő helyes beosztása;" /i.m. 37./; "... ne feledd, hogy munkásságodhoz minden rendelkezésedre álló eszközök között első és legdrágább az idő! Minden óra nagy értéket képvisel. Használd föl mindezeket dologra vagy olyan tanulásra, mire szükséged van és minek az életben később hasznát veszed... Bár minden egyes óraütés az idő futására emlékeztetne és szorgalomra buzdítana." /Kalocsa: A családi boldogság, 17./ - Percnyi pontossággal beosztott, rendszeres és tevékeny életmódot követelnek tehát mindenkitől. Szigorúan megszabott, hogy a nap melyik időszakában kinek mit kell tennie. Különösen a fiatal lányokat kell rászoktatni a helyes időbeosztásra és az állandó tevékenykedésre.

A helyes időbeosztás követelménye azonban korántsem jelenti azt, hogy az intenzív élet, az örömszerzés, az élet minél teljesebb kihasználása lenne a cél. Épp ellenkezőleg. Az illetanirók kiindulópontja, alapállása, hogy az élet alapvetően rossz, ezért a szomorúságok, szenvedések, bajok elviselésére akarják felkészíteni az embereket. A szenvedések egyik forrását éppen az intenzív életben, különösen a szenvedélyekben látják. Ezért óvnak minden lehetséges eszközzel a nagy szenvedélyektől /különösen a szerelemtől/, és ezért ajánlják helyette az egyhangú, de legalább kockázatmentes életet; az intenzíven átélt

élmények helyett a megbízhatóan unalmas családi életet.

Az intenzív élet lehetőségének eleve ellentmond a sok sablon, és a készen kapott viselkedési formák mechanikus alkalmazásának a követelménye. A szabályozottságnak ugyanis, ha nem is mindig tudatos célja, de mindenképpen szükségszerű következménye az, hogy az élmények átélése, az eseményekben való részvétel, a jelenlét mindig és mindenhol csak felületes lehet.

A felületesség, könnyedség bizonyos esetekben kötelező is. Betartásuk a szerzők szerint mindenkinek saját érdeke. Meggyőződésük szerint ugyanis bizonyos társas együttlétek, közös tevékenységek csak akkor sikerülhetnek igazán jól, ha a részvétel módja ilyen. Ez a helyzet pl. a társalgással. A társalgás "művészetével" mindegyik szerző részletesen foglalkozik, és teljesen azonos a véleményük. A társalgás célja a kellemes időtöltés és egymás szórakoztatása. Ahhoz, hogy ez valóban sikerüljön, bizonyos szabályok betartása szükséges. A legfontosabb szabály, hogy a társalgás jellegét nem a téma szabja meg, hanem a hangneme. Bármiről lehet beszélni, a fontos csak a hogyan. Beniczky szerint a társalgás legcélszerűbb típusa egyenesen a "csevegni a semmiről", ezzel ugyanis biztos, hogy nem untatunk és nem bántunk meg senkit. /Illemtan, 39./ - Ha a téma ennyire mellékes, sőt, szinte fölösleges is, természetes, hogy a társalgás módja a lényeg: legyen az könnyed, felületes, szellemes /de nem sértő/, szabad, ártatlan, okos /de ne legyen nehézkes/, szórakoztató. - A társalgással kapcsolatos követelmények jellegét a legjobban talán a szerzők kedvelt és gyakori hasonlatával világíthatjuk meg: a csevegés olyan, mint a lepke: sokoldalú, játszi, könnyed, ide-oda csapong, de minden tárgyat csak felületesen érint.

Már az eddigiek alapján is látható, hogy a szigorú szabályoknak, a szabályozottság tényének több különböző, de egymással nagyon is összefüggő, egy irányba mutató oka van. Egy egységes, tudatosan végiggondolt életcél, életeszmény képe,

vágya áll mögöttük. Ennek részletes elemzését majd a tanulmány végén végzem el, most csak két további fontos összetevőjét említem: az egyszerűség igényét, és az egyértelműségre, egyneműsítésre való törekvést.

A szerzők részéről mindkettő tudatos értékválasztás eredménye. Azt a célt szolgálják, hogy megkönnyítsék az amúgy is nehéznek tartott élet élését, zökkenőmentesebbé tegyék azt. - A sok udvariassági-, illem- és viselkedési szabály csak látszólag bonyolult. Valójában pusztán megtanulásuk és begyakorlásuk igényel időt és fáradságot, viszont ha egyszer megtanultuk őket, minden lehetséges helyzetben tudunk viselkedni. A szabályok sokfélék, de mivel véges számúak, megtanulhatók. Még mindig könnyebb ezeket megtanulni és alkalmazni, mint / bizonytalan/ orientációs érzéseinkre, ösztöneinkre hagyatkozni. Nyilvánvaló, hogy sokkal könnyebb cselekedni, viselkedni, ha mindig pontosan tudjuk, mikor, mit és hogyan kell tenni; ha minden helyzetnek egy és csak egy lehetséges megoldása van.

A szabályok tehát az önálló választás, a döntés kényszere alól próbálják mentesíteni az egyéneket, és ezzel bizonyos szempontból nagyon megkönnyítik a mindennapi élet gyakorlását.

- Azoknak a lehetséges szituációknak a száma, amelyekben valaki egyáltalán jelen lehet, adott. Hasonlóan adottak, véges számúak a lehetséges tevékenységtípusok változatai is. Az egyén feladata tehát csak annyi, hogy helyesen párosítsa össze a kettőt.

/A megfelelő szituációhoz megtalálja a megfelelő tevékenységtípust./ Aki tehát a szabályok szerint cselekszik, sohasem kerül váratlan, kiszámíthatatlan, tehát kellemetlen helyzetekbe.

Gyakori eset, hogy egy helyzet, feladat megoldásának lehetséges menete végig pontosan szabályozott, az egymást követő lépések mindegyike meghatározott. A feladat megoldását tehát végig szigorúan rendezett szabályok irányítják. Pl.: látogatásnál, vendégségben a vendég és a házigazda első számú feladata a kölcsönös udvariasság kifejezése. Az elmondandó udvariassági

frázisok sorrendje azonban nem mindegy, sőt, szigorúan kötött. - Még állva, a találkozáskor végezendők el a következő formák, a következő sorrendben: 1. kölcsönös üdvözlések, 2. a találkozás fölött érzett öröm kifejezései, 3. kölcsönös érdeklődések egymás hogylétéről, 4. kölcsönös érdeklődések egymás családjára iránt.

Miután ez lezajlott, a házigazda helyet mutat, a vendég leül, és kezdődhet a társalgás. /Kalocsa: Az illem könyve/.

Ugyanílyen könnyen /mert mindig csak egyféleképpen/ lehet végrehajtani a táncrakérés feladatát. A megoldás menete itt is minden lépésben meghatározott. A férfi először felkéri a lányt: "Szabad kérem nagysád egy lassúra, csárdásra vagy négyesre?" - A lány a következő választípusok között válogathat: "Szívesen!"; "Örömmel!"; "Nagyon sajnálom, de már el vagyok igérkezve."; "Köszönöm, nem tánczolgok többet." /Kalocsa: Az illem könyve, 505./

A /szerzők részéről szándékos/ leegyszerűsítettség, egyértelműség, mint láthatjuk, megkönnyíti az egyén számára a választásokat; egyértelműsíti, ezért közelebb hozza a célokat; egyáltalán: könnyen elérhető, belátható célokat ad /mert a megoldást, a cél elérésének módszerét sem neki kell kitalálnia./

Általánosságban tehát azt a hozzáállást szeretnék kialakítani és megerősíteni az emberekben, hogy mindenre van megoldás. Ennek a szándéknak a jegyében íródtak a versbe szedett jótanácsok, az ügyügyű kis versikék. Kalocsa Rózánál /Az illem könyve/ minden fejezetben olvasható belőlük egy pár. Például:

Hej! volna köztünk minden
Ily dolgos, munkában serény;
Eltűnnék nyomban innen
Ügyefogyott, koldus, szegény.

Ez a vers is, mint a többi hasonló, nagyon egyszerű, ezért követhetőnek és kézenfekvőnek tűnő megoldást javasol.

Az egyszerűsége, egyértelműsítésre való törekvés mutatkozik meg a szerzőknek abban a szándékában is, ahogyan a különböző jelrendszerek /nyelvek/ működését látják és láttatják. A jel és az általa jelölt dolog /denotátum/ között minden esetben egyértelmű megfelelést tételeznek. Jó példa erre a virág szín-nyelv. Kalocsa is /Az illem könyve: 224-6./, Beniczky is /Illemtan: 122./ részletesen foglalkoznak azzal, hogy melyik virág szín mit jelent. Még egy "szótár" is összeállítanak, amelyben minden virág színnek egy és csak egy pontos jelentése van. Így például a rózsaszín szerelmet jelent, a biborvörös égő szenvedélyt, a zöld reményt, a világoskék hitet, a sötétkék hűséget stb.

Hasonlóan: egyértelmű jelentést tulajdonítanak a gesztusoknak, az érzelemkifejezési módoknak, az arc kifejezéseknek stb. Vagy inkább egyértelműsíteni akarják ezeket is. Különösen Rádl.

Az egyszerűség nemcsak a szerzők által önmaguk számára választott érték. Megvalósítása, gyakorlása mindenkivel szemben feltétlen követelmény. "A fiatal lány hálósobájában minden felesleges dísz kerülendő. Legyen egyszerű minden, ami a serdülő, vagy felserdült leány személyes tulajdona, különben legszebb ékességét, a gyöngéd szerénységet veszíti el." /Kalocsa: Az illem könyve, 16-7./; "... egyedül az egyszerűség idézi elő ama búbajos harmóniát, amely jól esik a szemnek, és a melynek varázshatása alól nem vonhatjuk ki magunkat,..." /i.m. 66./; "A házi nő a ház jó erkölcsének és szokásainak teremtetője és őrző angyala, és jobban nem érheti el e nemes célt, mintha egész valójának irányadójául az egyszerűséget teszi." /i.m. 68./; "Mentül egyszerűbben jelenik meg egy leány a világban első föllépése alkalmával, annál biztosabb lehet az általa gyakorlott előnyös hatásról." /i.m. 274./; "Jól nevelt emberek úgy kerülnek a feltűnést, mint a járványt." /Wohl: Az illem, 27./

A legerősebbek az erkölcsi követelmények a fiatal leányokkal /és általában a nőkkel/ szemben: rajtuk a világ szeme.

- A legszigorúbb szabályok is a fiatal leány viselkedésére, valamint a férfi-nő érintkezésére vonatkoznak. A szigorúság ez esetben is a nő miatt szükséges; a férfinak csak arra kell vigyáznia, hogy hirbe ne hozza a nőt.

A fiatal lány soha sehol nem jelenhet meg egyedül: 25 éves koráig mindig kell melléje egy idősebb nőkisérő, hogy ne legyen védelem nélkül. Csak 30 éves korától élvezheti ugyanazokat a "jogokat", amelyeket egy férjes nő, azaz önálló háztartást vezethet, elmehet egyedül tempolomba, látogatóba, vásárolni, barátságot köthet korban hozzáillő magányos férfiakkal, persze szigorúan az illem keretei között. - Az ok nyilvánvaló: vigyázni kell a lány szüzességére, vagy még inkább annak látszatára.

Ez az igény természetesen következik a családcentrikus életmodellből, valamint a nőnek a családban betöltött szerepéről ki alakított képből. A szüzesség kimondatlanul is a lány legfőbb, szinte egyetlen értéke. Csakis erre figyel és vigyáz a külvilág. A fiatal lánytól megkövetelt tulajdonságok mind ezzel kapcsolatosak, mind ezt a kívánalmat írják körül. A leány legfontosabb értékei ennek megfelelően: a "gyöngéd szerénység", a "gyöngéd nőiség", a "leányos félénkség", a "gyermekies ártatlanság", a "szüzies szemérem", a "szigorú felügyelet önmagára".

A nők és a férfiak közötti lehetséges érintkezési módok /tiszteletteljes tartózkodás/ és alkalmak /társaság, nyilvános helyek, utca/ eleve nagyon korlátozottak. Olyan férfiak és nők, akik nem házasok, soha nem maradhatnak kettesben szobában vagy fedett kocsiiban. Ez még rokonok vagy jegyesek között sem illő. A jegyesek kötelesek megóvni szerelmük "eszmeiségét". Éppen az eljegyzés, a mátkasági viszonyok azok, melyek a világ által legújabban megfigyeltetnek; jaj itt minden legkisebb tévedésért vagy vétségért, a melyek az illem szabályai vagy uralkodó

szokás ellen elkövettenek. Ily alkalommal a világ ítélete kegyetlen." /Kalocsa: Az illem könyve, 180./

Pontosan meghatározott az is, hogy miről és hogyan beszélgethet egymással egy férfi és egy nő: csakis közömbös, általános és értelmetlen dolgokról /leginkább óvakodjanak fiatal lányok attól, hogy férfiakkal érzelmeikről beszéljenek/. Nő nem kezdeményezhet kapcsolatot férfival, nem kérheti, hogy mutassák neki be ezt vagy azt a férfit.

A férfiak nőkkel szembeni viselkedésének alapja az illem előírásai szerint csakis a megbecsülés, tisztelet, udvariasság, előzékenység, segítőkészség lehet. A nőké a férfiakkal szemben: a tartózkodás és az óvatosság.

4. Az illemtanok nyelvhasználati módja

Az értékek feltárásához, és az értékváltozások regisztrálásához fontos szempont az illemszabályok megfogalmazásmódjának, nyelvének a vizsgálata. A nyelvhasználat jellegében mindig tükröződik a beszélő /író/ értékszemlélete /is/, a nyelvhasználat megváltozásában pedig az értékek megváltozása. - Ezt bizonyítja az, hogy az 1890-ben írt Kalocsa Róza könyv, - A családi boldogság - nyelve szembeütően más, mint a többi, korábban készült illemtané. Ez utóbbiak jellemzője, hogy bár tartalmuk preskriptív, a megfogalmazásmód azonban többnyire /még/ deskriptív. Sőt, ugyancsak bővelkednek leírásokban: az általuk kívánatosnak tartott értékek szépségének, hasznosságának az ecsetelésében. - Ezen belül a nyelvhasználat módjának három egymással összefüggő, tendenciaszerű tulajdonsága tűnik szembe:

a./ Az egyik a nyelv túláltalánosítása és a szentenciózusság. Az általános erkölcsnemesítést célzó részek nyelve ilyen.

/Ezzel szemben az egyes konkrét illemszabályok megfogalmazás-módja viszont már nagyon is precíz. - Érthető: ott van mit mondani/.

Az illemtanirók a szép, jó és boldog élet lehetőségével, reményével kecsegtetik azokat, akik betartják az előírásokat, megvalósítják a hirdetett eszményeket; és veszélyeket, csapásokat, szenvedéseket helyeznek kilátásba azok számára, akik ezt nem teszik. De hogy pontosan mit jelent, miben áll ez a jutalom, illetve büntetés, azt nem részletezik és nem is konkretizálják. /Legfeljebb: boldog családi élet, illetve ennek hiánya./ Hasonlóan nem konkrét és nem közzelfogható az általuk használt néhány gyakori hivatkozási alap: a világ, az emberek, Isten, a lelkiismeret.

Az általánosság és elvontság másik megnyilvánulása az örökzöld bölcsességek, közmondások, szólásmondások, szentenciák, "örök igazságok", példázatnak szánt versek bőséges használata. Pl.: "time is money", "az én házam erős váram", "a szív teljességéből szól a száj", "kényelem már magában véve fél élet", "a műveletlené az utolsó szó, - a művelté a győzelem" /Az illemkönyvének mottója is/, "a jó modor a legjobb útlevél az életben", "a modor az ember", "az udvariasság a műveltség legszebb virága", "annyit érsz, a mennyit tudsz", "ruhája szerint fogadják - csze szerint bocsátják el az embert", "az élet fáradalmi tanítanak meg bennünket becsülni annak javait is", "minél több a mesterséges, annál kevesebb a természetes szépség", stb.

Az ilyen és ehhez hasonló közhelyek tömegét az magyarázza, hogy az illemszabályok és az erkölcsi normák vannak, de indokolhatatlan, hogy miért. Léteznek, mert valahogy kialakultak és h gyományozódtak, de létüknek többnyire nincs semmilyen racionális alapja. /Legfeljebb csak valami nagyon általános/.

Az illemtaniróknak jutott viszont az a hálátlan feladat, hogy valahogy mégis indokolják ezeket a szabályokat, szükségességüket elfogadtassák az emberekkel. Legalábbis ők kötelességüknek érzik ezt, és meg is próbálják. Az általuk felsorakoztatott érveknek az elemzése lesz a következő fejezet tárgya.

b./ A nyelvhasználati mód másik jellegzetessége a tulzás, a túlfokozottság, a fellengzősség. A követendőnek szánt értékekről, példának szánt erényekről és az ezeket megvalósító, eszményi életet élő emberekről állandóan superlativuszokban beszélnek. Életmódjukról, külső-belső szépségükről, és az általa kiváltott hatásról idillikus vagy fellengzős képet festenek. Például: "A szép lélek kinyomata még oly alakon is, melyen a rendszeres szépség nincs meg, oly bűbájosan sugárzik, és oly varázskellemmel bír, mely még gyakran a testi hiányokon is győzedelmeskedik. Az ily ember mozdulatai szelidek és mégis élénkek. Vidáman, szabadon sugárzik a szem, és nemes érzelem ragyog abban. A szelid kedélyből kifolyólag oly bűbáj mosolyog az ajkakon, melyet a legművészbibb tettetés sem tud utánózni, semmi feszült nem vehető észre a vonásokon, semmi erőltetés a mozdulatokon, mert a lélek nem érez ilyesmit. Zenévé válik a hang, melynek mozdulatai a szívhöz szólnak. A gyönyörű alak, a szép arcz tetszést, csodálatot, bámulatot gerjeszt; de csak a kedves, a kellemes, a megragadó és lebilincselő." /Kalocsa: Az illem könyve, 42./

A túl gyakori használat miatt a pozitívnak szánt tulajdonságokat leíró szavak és kifejezések nagyon hamar devalválódnak, sőt, már-már a kívánt hatás ellenkezőjét érik el.

Annak tehát, aki betartja a szabályokat, normákat, megvalósítja az eszményeket, minden szépet és jót ígérnek, aki viszont nem, az nagyon rosszul jár /"jaj annak, ..."/. A fenyegetés erős, hatásosnak szánt, de meghatározatlan. Például:

"Az élet komoly kötelességeket ró reánk, s ki ezeket kicsinyeli, vagy éppen elmulasztja, annak bűnhődnie kell, és bűnhődik pedig harmad- és negyediziglen." /Kalocsa: Az illem könyve, 47./

c./ A harmadik jellemző sajátosság a nyelvkezelés biztonsága, a kételymentesség. A szerzők abszolút biztosak megállapításaik helyességében, és abszolút biztonsággal és bizonyossággal kategorizálnak. - Az alapelemek, a használt fogalmak /boldogság, jószág, szépség, szivnemesség stb./ mibenléte ismeretlen /definiálatlan, rosszul-definiált^x /, de a köztük lévő viszonyok biztosak. Pl.: nem tudni, hogy mi a boldogság, de alkotórészeinek száma és mibenléte egész pontosan meghatározható: megelégedés, háládatosság, emberszeretet /Beniczky: A leány érzelemvilága/.

Tulálatlános és túlkonkrét, teljesen bizonytalan és abszolút biztos ilyen furcsa keveredése miatt a dolgok egymásból való levezetése vagy csak logikai üresjáratnak, logikai játéknak tűnik; vagy a /rossz/ tulajdonságok fatalisztikus gyorsasággal következnek egymásból. - Beniczkynél és Kalocsánál egész fatalisztikusság-sorozatok olvashatók. Beniczky pl. A nő kötelességei-ben megállapítja, hogy nagyon szomorú és rideg az olyan nő élete, aki nem tudja az apró örömöket élvezni. - Ez eddig nyugodt és biztos állítás. Azonban ebből hamarosan egész katasztrófa-sorozat áll elő: a nő elégedetlen lesz; ahol elégedetlenség van, ott békétlenség, ahol békétlenség, ott harc, küzdelem és szenvedés, ezek elviseléséhez bátorság kellene, de az hiányzik.

A szerzők nyelvének ezt az érdekes sajátosságát röviden úgy foglalhatnánk össze, hogy abszolút biztosak a bizonytalanról tett állításaik igazságában, érvényességében.

^x Saját értékelésük, nem az enyém.

Korábban azt állítottam, hogy a nyelvhasználat elemzett sajátosságai az illemtankönyvekben csak tendenciaszerűen /azaz nem abszolút érvénnyel/ vannak jelen. Ez az állítás Kalocsa Róza A családi boldogság /1890/ c. könyvéhez viszonyítva érvényes. Itt ugyanis ezek a tendenciák felerősödnek. Nyelvhasználatának ezen kívül két feltűnő jellegzetessége van.

Az egyik a preskriptív jelleg eluralkodása és közvetlenné válása. A könyv szinte kizárólag csupa előírásból, felszólításból áll, és végig felszólító módban íródott. Kalocsa közvetlenül szólítja meg és fel a lányokat, asszonyokat, és nagyon egyértelműen írja elő nekik, hogy milyenek legyenek, illetve ne legyenek.

A nyelvhasználat másik jellegzetességét Kalocsa sajátos "bizonyító eljárásai" adják. Ezek szerkezetileg a következő két alapképletre egyszerűsíthetők:

- a/ légy, ami vagy, csak még nem tudod. - Tudd! - típus, és
- b/ eszedbe jutott valami - ne jusson eszedbe! - típus

Országos Széchényi Könyvtár

A nyelvhasználat megváltozásának oka nyilvánvaló. Korábban már idéztem részleteket a könyv bevezetőjéből. Ebből az derül ki, hogy a kortársak számára csak ekkor váltak teljesen világossá a régóta meglévő súlyos társadalmi problémák, és ekkor tudatosult bennük a minél sürgősebb megoldáskeresés szükségessége. Ezért Kalocsa egy társadalmi méreteken kívánatosnak és megvalósítandónak tartott életformát propagál. Itt már szó sincs művelt és finom úrinőről, előkelő és tapintatos modorról, viselkedésről, vagy társasági erényekről. A szerénység, a takarékoság és a szorgalom a jelszó.

A szerző szerint az ország további anyagi és erkölcsi süllyedését, züllését három tényező akadályozhatja meg: a valóságosság, a munkaszeretet és a takarékoság.^x

^x A kiindulópont és a kézenfekvőnek tűnő megoldás tehát továbbra is az egyének egyéni megjavítása, átnevelése.

A könyv az ennek a három "erénynek" a jegyében kialakított életforma lehetőségét, szükségességét és szépségét propagálja. A boldogság fogalmát is e három tényező jegyében, segítségével értelmezi. Ezért vette fel könyvében, - mint maga mondja, - életmodellként, mintaként a lehető legszerényebb életmódot, bizonyítandó, hogy a legszerényebb körülmények között is elérhető a családi boldogsághoz vezető út /8/, sőt, "hogy a legszerényebb körülmények között is boldog, nagyon boldog lehet az ember ..." /19/.

Ezt bizonyítani önmagában sem könnyű. Pláne, ha a szerzőnek emellett még több, egymásnak ellentmondó szempontot is egyeztetnie kell. Például a földi és az "égi" boldogságot: "Boldognak lenni az emberi sziv első és legfőbb vágya. Isten maga oltá be lelkünkbe ezt; de egyúttal úgy intézte, hogy ez a boldogság után való vágy itt e földön sohase nyerjen teljes kielégítést, hanem vágyakozzék egy jobb, nemesebb hazába. Azonban jó emberek már itt e földön is elérhetik a boldogság legnagyobb fokát, ha megelégedés lakozik szivükben." /9/.

Az általam a/-nak nevezett bizonyítási típus lényege, hogy Kalocsa bizonyítást ígér, de valójában nem bizonyítja, nem leírja, hogy milyen pl. a boldogság, és hogy honnan tudjuk, hogy a szóbanforgó valami az, hanem előírja, parancsolja, hogy milyen legyen, kb. ilyenformán: a boldogság az, hogy légy boldog. Vagy: nem vagy boldog? - Érezd magad annak!

Mint látható, állításai összességükben tautologikusak. Például: a gazdagságot eleve, tudatosan kizárja a boldogság fogalmából /"Igy mi e helyen a boldogság alatt korántsem értünk dúsgazdagságot,..." /8/. Később azt közli, hogy a boldogság fogalmához /per definitionem/ nem tartozik hozzá a gazdagság. Végül pedig utasítja az olvasót, hogy, ő is így érezzen és gondolkodjon, azaz az ő boldogságtudatához se tartozzon hozzá

a **gazdagság**. - Kicsit karikírozva azt mondhatnám, hogy Kalocsa egy konkrét példán megoldja azt a régi /nyelv/filozófiai problémát, hogy hogyan vezethető le a "van"-ból a "kellene" és a "legyen".

A családi boldogság előfeltétele, hogy valaki a családban keresse a boldogságot, továbbá, hogy felismerje, hogy boldog; boldognak, elégedettnek tudja magát.

Ha valaki mégsem az, ennek két oka lehet: vagy a háztartásvezetéshez szükséges ismeretek hiányoznak nála, vagy a boldogsághoz kellő tulajdonságok és erények. Melyek ezek? - Hogy az illető jó ember legyen, legyen megelégedett, otthon érezze magát igazán jól, örömét a többi családtag boldogításában keresse.

Ha ezek a tulajdonságok adóttak, és valaki mégis boldogtalan, akkor valójában nem az /nem lehet az/, csak azt hiszi.

A boldogság elérése és megtartása azonban mégsem ilyen egyszerű. Az egyes fejezetek a boldogsághoz szükséges újabb és újabb tényezőket, feltételeket sorolnak. Se szeri, se száma a különféle alkalmakra való, a különféle feladatok elvégzéséhez szükséges "erényeknek". Ezek közül mindig az a legfontosabb, amelyikről éppen szó van. Betartásuk esetére Kalocsa boldogságot ígér, be nem tartásuk esetén pedig boldogtalansággal fenyegeti az olvasót:

Pl.: ha a fiatal lány szorgalmas, iparkodó, jóakarátú, engedelmes, előzékeny - akkor anyjának jobb keze, gyámola, vigasza; ha vallásos, szerény, derült, nyájas, engedékeny, mások kedvét kereső, akkor apja kedvence; ha békeszerető, szívélyes, résztvevő, szolgálatkész, akkor testvéreinek öröme, védője, drága mintaképe. - Legyen továbbá türelmes, alkalmazkodó, önuralommal rendelkező, jószívű, nemes szívű, igazságszerető, őszinte, hűséges, munkaszerető, jóságos szívű, művelt, nemes

jellemű, józan értelmű, tiszta öntudatú, nemes önértzetű, szerény magaviseletű, nemes tekintetű, jóízű, egyszerű, stb.

A b/ típusú érvelést többnyire akkor alkalmazza Kalocsa, ha azt akarja "bizonyítani", hogy nem a pénz boldogít.

"Ha diszesen öltözött ismerősséddel találkozol, kalapja talán szebb a tiednél, vagy épen selyemben, bársonyban diszeleg, ne jusson rögtön eszedbe, hogy bárcsak neked is ilyen volna!"

/12/

A családi boldogság tehát egyetlen, nagyon világosan megfogalmazott konkrét és gyakorlati célra, a takarékosagra-nevelésre koncentrál. Emiatt más, mint a többi illemtankönyv, amelyeknek a célja kevésbé konkrét és kevésbé kézzelfogható. Ez a cél rendezi át az érték- és eszményrendszert is. Minden jó és kívánatos, ami a takarékoságot mozditja elő, és minden káros és kerülendő, ami ellene hat. Ezért óvja Kalocsa a fiatal lányt mindentől, ami pénzbe kerül: ékszerektől, drága ruháktól, költséges mulatságoktól, nyalánkságoktól; még a barátnők túl gyakori látogatásától is, mondván, hogy akkor vissza kell hívni, és ez pénzbe kerül /pénz- és időpazarlás/.

A legsúlyosabb bűn itt tehát a pazarlás, és ennek különféle formái, változatai. Kerülendő minden, ami költséges, ami egyáltalán pénzbe kerül. Ezért ne legyen a lány: könnyelmű, mulatságvágyó, gőgös, alattomos, hanyag, rest, hiú, kevély, torkos, tetszelgő, dicsekvő, irigy válogató, élvezet, stb.

A lányokkal, asszonyokkal szembeni egyik legfőbb követelmény, hogy időben és jól elsajátítsák a "jó és takarékos háztartás" művészetét. A helyes gazdálkodás szabályait, alapelveit Kalocsa tíz pontba foglalja számukra. Ezek között ilyenek szerepelnek, mint pl. a következő: Soha ne vásárolj semmit, amíg meg nem gondoltad, hogy nem lenne-e nélkülözhető. Ha valamit venni akarsz, soha ne azt kérdezd, hogy hasznát veheted-e, hanem, hogy nélkülözhető-e. Ha semmiképpen sem nélkülözhető, akkor pedig azt kell megnézni, hogy hol szerezhető be a legolcsóbban.

5. Az illemszabályok indoklása, értékelése

/Az illemtanirók reflexiója saját tevékenységükre/

Az illemszabályok és az erkölcsi normák létének nincs /vagy csak a legritkább esetben van/ valamilyen racionális vagy racionalizálható oka, alapja. Betartásuk pusztán azért kötelező /célszerű/, mert szokás. - A kor illemtanirói világosan látják, hogy nem létezik semmiféle elvont, abszolút, örök/immanens vagy transzcendens/ érték, hanem mindig az számít értéknek, amit éppen értékelnek, amit a többség értéknek tart. Ugyanakkor egy didaktikus célzattal megírt illem- és erkölcstankönyvben fontos, hogy legalább néha racionális indokokkal /is/ próbálják meggyőzni az olvasókat az illemszabályok betartásának szükségességéről, ezek értékes voltáról.

Innen ered szemléletük sajátos kettőssége. Egyrészt alapvető /didaktikus és erkölcsnemesítő/ céljuknak megfelelően sokszor szándékosan naivak és együgyűek; megpróbálják bizonyítani /vagy néha csak kijelentik/, hogy az illem és erkölcsi szabályok értelmében értékesnek tartott tulajdonságok, magatartásformák önmagukban is "szépek", "jók", "nemes szívre vallók", stb., tehát értékesek. Ugyanakkor van bennük valami rezignált bölcsesség, amely az értékek /és általában a dolgok/ relativitásának tudomásulvételéből adódik: jó vagy nem jó, /most éppen/ ez van, ezt kell szeretni /követni/, más se lenne jobb.

Az illemszabályok betartásának szükségességét tehát néha megpróbálják indokolni. A mód, ahogyan teszik, fényt derít saját értékelési gyakorlatukra. - Az illemszabályok, illetve betartásuk fontossága melletti érveik a következők:

1. Ezt követeli a külvilág, és a külvilág véleményére adni kell, mert:
 - a/ az fontos /minden további indoklás nélkül/,
 - b/ az fejeződik ki benne, hogy valami illő vagy nem illő; szép vagy nem szép,

c/ ez nem üres formáság: a külsőségek és a belső erkölcsi tulajdonságok kölcsönösen összefüggnek /szép test - szép lélek/,

d/ ha valakinél nincs meg ez az összhang, legalább tegyen úgy, mintha /legalább a látszatra adjon/,

e/ így boldogul az ember a világban /csakis ezek alapján értékelik, ismerik meg/,

f/ a szokás szentesítette őket; ez nem jó, de mit tehetünk.

2. Betartásuk egészségügyi követelmény,

3. Tekintélyelv,

4. Gyakorlati-hasznossági ok.

Nézzünk néhány példát ezekre az indoklási módokra! /Természetesen ezek többnyire együtt jelennek meg, egy-egy szabály betartásának fontossága mellett sokszor több különböző érvet is felsorakoztatnak a szerzők/.

1.a. "A műveltség ellen való vétség otthonunkban, érzékenyen megbosszulhatja magát; másoknak felőlünk táplált jó véleményét, - melyre pedig nagyon sokat kell adnunk, - könnyen megsemmisítheti annyira, hogy legnagyobb személyes előzékenységünk sem törölheti el az első kellemetlen benyomást." /Kalogy: Az illem könyve, 12./; a külsőségeket senki sem mellőzheti büntetlenül /i.m. 97./; fontos erkölcsi kötelesség, hogy az idősebb testvér segítsen a fiatalabbaknak, de azért jó, ha ezt úgy teszi, hogy a külvilág is tudjon róla: " ... ezek által nemcsak testvérei szívében biztosít magának örök időkre helyet, hanem kedvező véleményt támaszt maga iránt mindazoknál, kik testvéreivel való bánásmódjának tanui lehetnek." /im.35./ A Wohl-testvérek szerint pedig az élet tudományának lényegét összefoglaló egyik maxima az, hogy tartsuk mindig szem előtt, mit szól majd tetteinkhez a világ. /A másik, hogy cselekedjünk a szív és az udvariasság törvényei szerint, Az illem, 237./

b/ A fenti típusnak egy kicsit részletesebben megindokolt változata az, amikor a tiltás vagy előírás oka, hogy a szóbanforgó cselekvés- vagy magatartásforma "szép vagy nem szép", "illő vagy nem illő". - Ez a helyzet például a nyelvhelyességi szabályokkal, pontosabban azok indoklásával.

Kalocsa és Beniczky véleménye megegyezik abban, hogy társaságban szigorúan tilos az "izzadtság", "nátha", "emésztés" szavak említése. - Fiatal lányok kerüljék továbbá az olyan diákos kifejezéseket, mint "Abzug", "lumpoltunk", "leittuk magunkat" /Kalocsa: Az illem könyve/, és lehetőleg ne használják azt sem, hogy "becsületszavamra" /Beniczky: Illemtan/. - Ha a beszélgetés folyamán nem értettünk pontosan valamit, nem illik úgy visszakérdezni, hogy "mi?", "mit?", "hogyan?". Hasonlóan illetlen és csúnya dolog egy eldöntendő kérdésre puszta igen-nel vagy nemmel válaszolni.

Szép-nem szép, illő- nem illő alapon minősítik többek között még az étkezési és az általános viselkedési szabályokat, indokolják azok jellegét is. Pl.: nem illik az asztalra könyökölni, a kenyeret harapni, a levesmaradékot a tányérból a kanálba önteni, csámcsogni, szűrcsölni, fogat piszkálni stb.

Fiatal lányok ne üljenek keresztbe tett lábakkal /nem szép és illetlen helyzeteket eredményez/, ne támaszkodjanak a szék támlájához, ne hintázzanak a széken, férfiak vagy idősebb nők társaságában ne üljenek a pamlagon; fiatalembereknek nem illik női társaságban a széken lovagolni, zsebre tett kézzel társalogni, asztalra könyökölni, fejüket a karjukra támasztani, lábukat lóbálni, ujjukkal dobolni, nevetgélni stb.

c/ A külsőségek betartása azonban nem mindig pusztán formális követelmény. A szerzők gyakran érvelnek úgy, hogy a külső megjelenés és viselkedés összefügg a belső tulajdonságokkal, a kettő között kölcsönhatás van. A valóban kellemes és kulturált megjelenés és viselkedés igazán csak a "szép lélek" sajátja, csak a gazdag belső világ következménye, megnyilvánulása lehet. Azaz csak az lehet igazán szép "kívül", aki "belül" is az.

"A valódi műveltség és jó modor, nemcsak külső máz, mely az első alkalommal letörlődik, hogy az alatta levő durvaság napvilágra jusson, hanem belső, nemesebb tulajdonságokkal áll összefüggésben,..." /Wohl: Az illem, 6./

Rádl szerint sem elég csak mutatni bizonyos lelki tulajdonságokat /pl.: adott esetben a szelíd, emberszerető, kegyes, résztvevő, előzékeny, jóságos, szivélyes arckifejezést/, hanem valóban, őszintén éreznünk is kell ezeket az érzéseket, még hozzá nemcsak abban a pillanatban, amikor ezek kifejezése, megmutatása valamilyen ok miatt szükséges, hanem állandóan: "Megjegyzendő azonban, hogy nem egy futó gondolat, nem egy pillanatnyi átvonuló érzület e kifejezés /t.i. a kíváncsnak tartott/; állandó, benső, erős, átérzett gondolatok, eszmék adnak határozott kifejezést az arcnak.

Ezek folytán szakadatlanul kénytelenítetünk mi, szivünk művelődésére gondot fordítani; ez azonban az ész műveltsége nélkül hasztalan fáradság lenne,..." /Illemtan a tanuló ifjúság számára, 6./

Külső és belső összhangját, egymásból következését állandóan hangoztatja Kalocsa is. Sőt: a magatartás szó eredetét és jelentését egyenesen úgy magyarázza, hogy a belső erkölcsi tulajdonságok befolyásolják az ember külső tartását. Ezért az "elfajult erkölcsű" emberek tartása nem lehet szép és egyenes.

A szerzőknek ez az érve meglehetősen gyakori. Érthető: hiszen ezzel két legyet ütnek egy csapásra: egyszerre indokolják az erkölcsi normák /belső világ/ és az illemszabályok /külső világ/ betartásának fontosságát.

d/ A külvilág-ítéletének túlzott figyelembe vétele néha azt jelenti, hogy a látszat fontosabb, mint a valóság; illetve ha már valaki nem olyan, mint amilyennek az erkölcsi előírások, normák értelmében lennie kellene, legalább tegyen úgy, mintha olyan lenne. Saját érdeke kívánja így.

"Az ildomosság nem tételezi fel mindenkor a józanságot, önzetlenséget, hálát és nyájasságot, de legalább azoknak külső

látszatát teremti meg, s az embert külsőleg oly tulajdonokkal ruházza fel, melyekkel belsőleg kellene birnia." /Wohl: Az illem, 4./

Beniczky pedig egyenesen arra biztatja a lányokat, hogy látszatokkal próbáljanak maguknak férjet fogni a következő módon: ha valakinek tetszeni akarunk, igyekezzünk olyan tulajdonságokat mutatni, amelyekről azt gondoljuk, hogy rokonszenvet keltenek irántunk az illetőben. Ha aztán megnyertük a férfi rokonszenvét, akkor próbáljuk meg folyamatosan fenntartani azt a látszatot, amellyel ez sikerült. /A leány érzélemvilága/.

e/ A szerzők leggyakoribb érve, hivatkozási alapja mégsem ez /legalábbis nem ilyen formában/, hanem, hogy a külvilág ítéletének figyelembevétele mindenkinek saját elemi érdeke. Egyrészt, mert a legtöbb ember a külsőségek /megjelenés, viselkedés, magatartás stb./ alapján ítél. Nem veszi magának a fáradságot, hogy részletesen foglalkozzon egy másik emberrel. Másrészt pedig /és ez már ismeretelméleti felfogásukat mutatja/, mert máshogy nem is lehet megismerni senkit. Pontosabban fogalmazva: mindenki olyan, amilyennek látják. Nincs objektív személyiség, nincsenek objektív, állandó, mindenki számára azonos személyiségtulajdonságok, mert nincs olyan ember, akit környezetének minden tagja egyformán látna, egyformának értékelne. Vagyis egy ember értékelten, különböző "olvasatok" formájában létezik az egyes tudatokban. Nem létezik tehát semmilyen objektív /emberi/ érték, sem, érték csak az lehet, amit éppen annak tartanak. Aki tehát azt akarja, hogy pozitíve értékeljék /egyáltalán: elfogadják, befogadják/, jól teszi, ha olyannak mutatkozik, mint amilyennek látni szeretné őt a többség. Ez egyébként a karrier alapfeltétele is.

Rádl Ödön illemtanának Bevezetésében pl. hosszan elemzi azt a sajnálatos tényt, hogy a legszebb szellemi-lelki tulajdonságokat sem értékelik, ha nem párosulnak a közösség által

szentesített és kötelező erejű tulajdonságokkal, illemszabályokkal és egyéb külsőségekkel. Ezzel tulajdonképpen azt állítja, amit fentebb általánosságban elemeztem: hogy nincsenek objektív jó vagy szép lelki-szellemi, erkölcsi tulajdonságok, /egyáltalán: semmilyen objektív tulajdonság/; ezek csak szubjektíve léteznek /értékelődnek/ igy /egyáltalán: valahogy/ az egyes tudatokban. Azaz mindenki csak olvasat. Ezek az olvasatok, az emberről kialakított vélemények ítéletek-sokszor igazságtalannok /a személy önértékeléséhez képest/, "...de a világnak vannak nézetei, amelyektől egyes igazságtalanságok miatt eltérni nem igen szokott, s melyekhez a pályáját megalapítani akaró ifjúnak, okvetlen alkalmazkodnia kell, ha az ár ellen úszni nem akar." /Illemtan ...4./

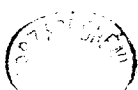
Hasonló véleményen van a Wohl-testvérpár is: "A sziv legnemesebb jósága, a legfényesebb tehetség nem elegendők arra, hogy valóban kellemes társadalmi egyénné tegyék az embert; ehhez a jó modor törvényeinek ismerete és gyakorlása is szükséges. A jó modor a legjobb ajánlat és társadalmi értelemben ez gyakorolja a legerősebb vonzerőt az emberek között. Valamennyi klubban, körben a jó modor tesz népszerűvé, az állapítja meg vajmi gyakran a nagyravágyó ifjú szerencsését s annak köszönheti sok esetben jó házasságát is." /Az illem, 5./

Es végül Kalocsa: "a ki nem akar remeteéletet élni, hanem hivatalos, vagy társadalmi állása következtében az emberekkel érintkeznie kell, annak kötelessége a társaság által elfogadott törvényeket tisztelni s magát azoknak alárendelni." /Az illem könyve: 254./; "...az embernek csak egy nagyon kicsiny része bír oly valódi magas szellemi műveltséggel, hogy másoknak lelki nagyságát értékelni bírja és a külső formaságot nem veszi figyelembe; a nagyobb rész a külsőségek után ítél és így könnyen háttérbe szoríthatja a legszellemesebb embert is olyan valaki, a ki a társaságban ügyesebben tud mozogni, s az ott követendő szabályokat jól ismeri. /i.m. 287/.

Ennek az érvelésnek az alapja tehát igen okos és jószándékú: a belső tulajdonságok gyakorlatilag nem léteznek objektíve, csak mindig valamilyen, mások által értékelt formában. Ha ez így van, akkor célszerű, hogy az egyén olyan formában fejezze ki őket, hogy azok megfeleljenek az elvárásoknak.

f/ A szerzők tehát tudomásul veszik, hogy ha valami szokás, az kötelező, ellene tenni nem lehet. Ezért nekik sem mindegy, hogy hogyan értékelik a szokás által szentesített szabályokat. Saját dolgukat könnyítik meg, ha jónak tartják őket. Mint láthattuk, többnyire ezt is teszik, sőt: magyarázatot keresnek létükre; és a legritkább esetben helytelenítik őket. - Kalocsa pl. csak az olyan szokásokat tartja hibásnak, károsnak, amelyek magyartalanok, vagy idegenmajmolók. Érdekes, hogy a magyarosság, hazafiasság, hazaszeretet a vizsgált szerzők közül egyedül nála érték és követelmény. Emiatt kárhoztatja pl. azt a nagyiúi házaknál divatos szokást, hogy az étlapot franciául írják; hogy látogatáskor vagy egyéb ünnepélyes alkalmakkor a férfiak frakkot viselnek, pedig sokkal szebb lenne a magyaros ruha; magyaros esküvői ruhát ajánl továbbá menyasszonynak, vőlegénynek egyaránt. Kárhoztatja azt a szokást, hogy a gyerekek külföldi gyermekirodalmat olvasnak, ugyanis ez szerint idegen szokások majmolására vezethet. /A gyerekeket szerinte a széphez, jóhoz és a magyarhoz kell szoktatni./

Néhány esetben Sikor is háborog a szokások értelmetlensége miatt. "Gonosz szokásnak" tartja például azt az "alsó-osztály" /-parasztok/ körében kötelező viselkedési normát, hogy a férj nem bánhat kedvesen vagy gyengéden feleségével. /Megszólnák érte/. Helyteleníti azt a szokást is, hogy a parasztok gyönyörű "parádé-szobát" építenek, de nem ebben laknak, hanem egy ócska és egészségtelen szobában. "Ott, hol az ész nem adhat irányt a cselekedeteknek, valami dolog csak szükséges, a mi az ész helyét pótolja és ez a szokás." /A feleség, 89./

2. Az illemszabályok betartása néha egészségügyi követelmény. Ez a hivatkozási alap is Kalocsánál a leggyakoribb. Pl. a hálószooba berendezésére elsősorban egészségügyi szempontból kell gondot fordítani /általában is Beniczkyvel együtt nagyon hangsúlyozza a rend és a tisztaság fontosságát./; az olvasás, írás, kézimunkázás közben való meggörnyedés szemre, mellre egyaránt káros; a gyerekek ne igyák forrón a reggeli kávé, mert egészségtelen stb.

3. Hivatkozási alap a tekintélyelv is. A cél ilyenkor a lemondásra, alkalmazkodásra, feltétlen belenyugvásra nevelés. Pl.: a gyerekeket úgy kell szoktatni, hogy "föltétlenül beérjék azzal, amit kapnak. Itt is az legyen az irányadó, amit az édes anya tesz, az úgy van jól, és az nem is lehet máskép." /Kalocsa: Az illem könyve, 92-3./

4. Végül, néhány esetben az illemszabályok betartásának a lehető legkonkrétabb gyakorlati-hasznossági oka és célja van. Pl.: "...háttal a falnak támaszkodni illetlen, nem is számítva, hogy a ruha szenvedhet általa." /Kalocsa: Az illem könyve, 39./; korcsolyázáshoz nem célszerű hosszú, uszályos ruhát viselni: akadályozza a mozgást, sőt veszélyes is lehet; kávéházban, utcán, színházban, hangversenyen, sétányon, vonaton stb. a legfőbb szempont és követelmény az, hogy ne zavarjunk másokat.

6. Érzéselőírások. Az érzelm kifejezés lehetőségei és módjai. Kötelező és tiltott érzések. Érzelmi viselkedési szabályok.

Az érzelmeket szabályozó normák általánosságban véve vagy közvetlenül magát az érzést szabályozzák /mikor, milyen körülmények között, ki/mi iránt mit érezzünk, érezhetünk?/, vagy "

az érzés kifejezésének a módját, és ezzel közvetve magát az érzést is. Erre szolgálnak az érzelmi viselkedési szabályok, amelyek célja a különféle /társadalmilag megengedettnek vagy szükségesnek tartott/ érzések kifejezésmódjának az egyneműsítése és egyértelműsítése. Az, hogy egyáltalán léteznek érzelmi viselkedési szabályok, azon a feltételezésen alapul, hogy érzés és érzéskifejezés viszonya egyértelmű, egy bizonyos érzés egy és csak egyféle módon fejeződik ki, illetve, hogy bizonyos érzésnyilvánítás feltétlenül egy pontosan meghatározott érzés meglétének a jele. /A különféle jel- és jelzőrendszereknek az egyértelműsítésére való általános törekvéstről, és ennek okairól részben már volt szó./

Érzelem és érzelemkifejezés viszonyával, valamint a különféle helyzetekben szükséges érzésnyilvánítási módokkal legrészletesebben Rádl Ödön foglalkozik. Rádl hangsúlyozza, hogy bizonyos belső tulajdonságokat, érzéseket nem lehet, vagy nem elég csak szinlelni, mutatni, hanem őszintén érezni is kell őket, mert csak akkor áll elő a kíváncsú hatás. Bizonyos érzelmek csak hosszas lelki, erkölcsi gyakorlat eredményeként tudnak egyáltalán kifejeződni. A szép külsőnek a belső folyamatos kiművelése a feltétele:

"Arcunk kifejezése legyen szelíd, emberszerető, kegyes, résztvevő, előzékeny, jóságos, szívélyes; éreznünk szükséges azon jóltevő érzelmeket, miket jótétemény, emberszeretet, hála bennünk költenek. Szenvedélyeinken, benső nyugtalanságainkon uralkodni tudjunk.

Mennél jobban dolgozunk bensőnk kiműveltetésén, annál szebb kifejezést mutató arcunk, annál ajánlatosabbakká leszünk mi." /Illemtan... 5./

"Ezek folytán szakadatlanul kénytelenítetünk mi, szivünk művelődésére gondot fordítani,..." /i.m. 6./

Az elvi álláspont leszögezése után Rádl felsorolja, hogy a különféle belső érzéseknek milyen külső magatartás- és viselkedésbeli megnyilvánulásai vannak /lègyenek/, illetve hogy bizonyos tekintet-, arckifejezés-, állás-, ülés-, járás-mozgásmódokból, gesztusokból milyen belső jellemtulajdonságokra szokás következtetni. Csak néhány példa a bőséges felsorolásból: a téveteg, bizonytalan tekintet gyenge, szórakozott jellemre vall, a fürkésző tekintet szerénytelenségre; a bamba, kíváncsi szem műveletlenségre. - Legyen ezért a tekintet "...nyílt, éber, szerény, szivélyes, hogy belőle nyugodt lélekre, romlatlan kedélyre, nemes szivre, önbecsülésre következtethessünk." /i.m. 5./

A testtartás pedig legyen egyenes, de ne túl merev: "a görbe testalkat, lehorgasztott fő, vagy szenteskedést, vagy mély elmerültséget s embergyűlöletet tanusít..." / 6./^x
Látható tehát, hogy bármiféle külső megnyilvánulás valamilyen belső érzés egyértelmű jele.

A következő esetekben különösen fontos, hogy észrevehető legyen rajtunk az, hogy őszintén érezzük azt, amit teszünk vagy mondunk:

a/ hogy őszintén a kedvébe akarunk járni annak, akivel ezt éreztetjük;

b/ hogy őszinte a figyelem, amivel másokat hallgatunk;

^x Egyenes testtartásból egyenes lélekre /jellemre/ következtet Kalocsa is.

c/ hogy részvétünk, megilletődésünk valódi, /ha a körülmények úgy kívánják, hogy részvétet kell nyilvánítanunk, vagy megilletődést kell mutatnunk/.

A követelmény tehát ezekben az esetekben kettős: mutatni kell egyrészt az adott helyzetben elvárt érzést; másrészt valahogy külön jelezni kell azt is, hogy ez őszinte.

Az illemtankönyvek általában pontosan előírják, hogy milyen szituációban mit kell érezni és hogyan. Pl.: a menyasszony a templomban "Nyugodt, maga elé való tekintetével jelezze, hogy a pillanat komolyságától teljesen át van hatva."

/Kalocsa: Az illem könyve, 208./; Ha egy nő arra kényszerül, hogy meglátogasson egy férfit /rövid üzleti vagy rokon látogatásról lehet csak szó természetesen/, feszültséget és valami nem helyénvalót kell éreznie; ha ajándékot kapunk, ismerőssel találkozunk, vagy vendég jön, örömet, hálát, megelégedettséget kell éreznünk, ha meghal valami hozzátartozónk, fájdalmat.

A kortársak különösen fontosnak tartják /előírják/ a gyász, illetve a haláleset miatt érzett fájdalomérzés meglétét /szükségességét/ és ennek "kívül hordását". Ezt az érzést kell a legfeltűnőbbben hangsúlyozni. A gyász, a fájdalom érzésének kifejezésére vonatkozó szabályok szigorúan előírták, hogy ki milyen hozzátartozót milyen intenzíven és mennyi ideig köteles gyászolni: feleség a férjét egy évig /félévig mélygyászt visel, azaz tiszta fekete ruhát hord, nem jár sehova, a másik félévben félgyászt. Ennyi kötelező, de mindig gyengédségre vall, ha az özvegy meghosszabbítja a gyász viselését: egész évben mélygyásban jár, és csak a második évben visel félgyászt./; férj a feleségét félévig; a szülőkért való gyász egy évig tart /félév mélygyász, 3 hónap rendes, 3 hónap félgyász/; a nagyszülőkért

való félévig /3 hónap mély-, 3 hónap félgyász/; nagybácsiért, nagynéniért 3 hónapig, testvérért félévig. Az országos gyász ideje általában 6 hét.

A világ nagyon szigorú a gyászolással kapcsolatban. "Ennek önkénytes megrövidítése mindig megjegyzésekre ad alkalmat, és ezt iparkodjunk kikerülni, hacsak a körülmények nem kényszerítenek bennünket. És ilyen körülmények vajmi ritkák. A mi jó hírnevünk a világ ítélete; erre legyünk tekintettel, mert azzal büntetlenül senki sem daczol." /Kalocsa: Az illem könyve, 243./

Rendkívüli tapintathiányt mutat az, ha valaki gyászának idejét megrövidíti. Ha szíve nem is sugallja, de legalább eszének kellene tanácsolnia azt, hogy érzelmeinek felületességét ne hurczolja a világ elé, mely mindig csak az efféle külsőségek után ítél." /Wohl: Az illem, 218-9./

Kalocsa tanácsokat ad arra vonatkozóan is, hogy mit kezdjünk az érzelmekkel a gyászidő alatt: ne vigyük azért túlzásba a fájdalmat; inkább mélyedjünk magunkba és elmélkedjünk el azon, hogy az élet ugyanis csak a halálhoz vezető út.

A következő fontos kérdés az, hogy milyen érzelmeket engedett meg /vett tudomásul/ és melyeket tiltott a kor, illetve hogyan értékelte és szabályozta az egyes érzéseket. Nézzük meg ezt érzéstípusonként!^x

x

Ebben Heller Ágnes követem: Az ösztönök. Az érzelmek elmélete, Gondolat, 1978.

a/ késztetésérzések

Ezek kielégítésének módját nagyon szigorúan szabályozták, pontosan meghatározott keretek közé terelték. Még az éhségérzet kielégítésének módja sem volt mindegy /a kulturált evés szabályai!/, de legfőképpen nem volt az a szexuális késztetés-érzésé.

Ez utóbbit a kortársak szerették volna nemlétezőnek tekinteni. Nem is nagyon beszélnek róla. Az általam vizsgált illetenirók közül egyedül Sikor József /A nők előnyei/ utal nyíltan arra, hogy a férfiaknak sajnos vannak szexuális szükségleteik. Azért sajnos, mert ez a szükséglet a legtöbb baj és a nőkre leselkedő legtöbb veszély forrása. A férfi szexuális vágyainak kielégítésére két intézmény szolgál: a házasság és a bordélyházak.

A kor nem ismerte el, hogy a szexualitás a nők számára is szükséglet.¹ Számukra ez tulajdonképpen minden formába tiltott, házasságon belül sem élvezhető vagy élvezendő, pusztán kötelesegteljesítés lehet. A feleség kötelessége /többek között/ a férj szexuális vágyainak kielégítése /is/, de neki magának nem lehetnek sem ilyen, sem más irányú vágyai. /Általában nem lehet akarata./ - Ez következik a kor általános felfogásából mely szerint a nők számára az élet egésze is köteleesség.

Sikor, említett könyvében hosszan elemzi a férfi és a női szerelem mibenlétét. Az egyik legfontosabb különbség a kétféle szerelem között, éppen az, hogy a nő szerelme "fennkölt", "magasztos"², a férfié viszont szenvedélyes, érzéki, "állati ösztönökön" alapul. /Sikornál egyébként szerepel a "női természettel" kapcsolatos összes, a köztudatban máig élő közhely. Pl.: hogy a nők elsősorban érzelmi, a férfiak elsősorban észlelnek. A nőknek sokkal kevesebb tehetségük van az

1. Az illem és erkölcsi szabályok általában is sokkal többet engednek meg a férfiaknak, illetve sokkal többet elnéznek nekik,

2. Emiatt egy nő számára egyenesen sértő és megalázó, ha kifejezetten és elsősorban szexuálisan közelednek hozzá.

elvont tárgyak és tudományok iránt /buták/, de gazdagabb és finomabb a lelkiviláguk. Általában is mindenben tökéletlenebbek a férfiaknál, kivéve a szeretet képességét. A férfi szerelme a testi vonzalmon /kivánáson/ alapul, míg a nőé elvont és testetlen stb./

Sikor is csak összesen háromszor említi a szexualitás problémáját. Először a bordélyházak létezésére utal. Ezek azért vannak, hogy intézményes formában hárítsák el az érzéki szenvedélyek közveszélyességét, azaz óvják a tisztességes nők erkölcsseit. - Az erről szóló részt hosszú elmélkedés vezet be arról, hogy mi tesz széppé egy nőt a férfi szemében. Semmiesetre sem a test szépsége, hanem a lelki-erkölcsi szépség, a "kedély ártatlanságának liliuma", amely "az erkölcsi szépség, ártatlanság, tisztaság, becsületesség és igazság elveit hirdeti". Ha ez így van, szépnek láthatjuk-e azokat a nőket, akik női méltóságukat elvesztették /a prostituáltakat/:

"Látjuk a jelenetet ott, hol az érzéki szenvedélyek közveszélyességének elhárítása céljából, a nyerstermészet számá-
ra, nem engedélyezett, de társadalmilag megtűrt szükséges rosszak
léteznek, hova mindenesetre a phsihikai alkatok közül a leg-
sikerültebbeket keresik ki, valjon akad-e oly pimasz, kinek
eszébe jusson e lények iránt lelkesülni, és azon kultus-szerű
tisztelettel közeledni feléjük, a melyel nemes szépség felé
dobogó kébellel közeledünk." / i.m. 38./

Később részletesen ír arról is, hogy a szerelem nem tévesztendő össze a puszta szexuális szükséglettel, illotve, hogy a jó házassághoz nem elég csak az utóbbi: "ha költészet nélkül tekintik egymást a házasfelek, igen hamar úgy fognak egymás szemében feltűnni, mint nyüg, a melyet azért szoktak a jóvérű és tüzes agárnak nyakába akasztani, nehogy szenvedélyének áldozván, minden vadat elfogjon vagy elkergessen

a határból. Sok költészet kell ahhoz, hogy a férj a feleséget becsülni tudja, hogy benne ne a testi bájakat, és nem is a szellemi képzettséget, hanem azt a magas eszmét becsülje és tisztelje, a mit ezen szó által fejezünk ki: feleség." /i.m. 71./; "Azon ember, ki igen jó, gazdag estebédeket evett és sok jó bort ivott, ha a test természetes functióit, melyekre a szükség nógatja, teljesíti, semmi közünk hozzá, de ne nevezze ezt szerelemnek, mert ezzel vétkezik." /80.,

A kor szexualitás-felfogására az a legjellemzőbb, hogy végképp nem látnak benne örömforrást: a férfiak számára pusztán szükséglet, a nők számára részben tilos, részben kötelesség.

b/ affektusok

Ezek nagyrésze /kiváncsiság, düh, félelem, szomorúság, erotikus vágy/ elfojtandó. Szabályozásukat igen korán, gyermekkorban kezdik: részben negatív értékelésükkel /rosszak, csúnyák, kerülendő, nem illendő/, részben pedig az önuralomra szoktatással.

c/ orientációs érzések

Ezekre tulajdonképpen nincs, vagy alig van szükség, mert mindenféle lehetséges cselekvésmód és érintkezési forma, valamint ezek minden lépése meghatározott, semmi sincs a "megérzésre" hagyva. Egyáltalán nem létezik orientációs érzés pl. az izlés, öltözködés, lakberendezés, részvétnyilvánítás vonatkozásában. Ugyanigy nem léteznek orientációs érzelmek sem. Pontosabban az egyén nem cselekedhet rokon- vagy ellen-szenvei alapján, mivel teljes mértékben meghatározott, szabályozott az is, hogy kikkel érintkezhet, kikkel kell érintkeznie, kikkel nem szabad; kiket szerethet és kiket nem stb.

A részvétnyilvánításnak pl. minden mozzanata meghatározott. Az illemtanirók ezzel kapcsolatban semmit sem hagynak a tapintatérzékre. Kalocsa Róza pl. több konkrét példát is ad, amelyek közül a részvétet nyilvánító válogathat: "Mily nemes szív szünt meg dobogni oly váratlanul,... szívből sajnálom önnek pótolhatatlan veszteségét!"; "Hogy végre kiszenvedett, és a nehéz szenvedéseket csendes halál váltotta fel, az vigasztalja meg önt." /Az illem könyve, 232-3./

Orientációs érzések csak a viselkedés és az illem vonatkozásában létezhetnek, de ezen belül is csak egy nagyon szűk területen. - Rádl Ödön pl. fontos viselkedési alapszabálynak tartja, hogy soha ne nyilvánítsunk határozott véleményt, ne mondjunk ellent senkinek, de ne is mutassuk, ha ellenkező véleményen vagyunk. Hogy ezt hogyan tesszük, azt ránk bizza. "...ezer módja van a határozott vélemény kimondása elkerülésének." /Illemtan...13./

Kalocsa Róza is csak egyetlen esetben hagyatkozik az egyén orientációs érzésére; vagy pontosabban: engedi meg az egyénnek, hogy az cselekvése során saját orientációs érzését kövesse. Rábizsa a nőre, hogy tapintatérzékétől vezettetve keressen megfelelő ürügyet a távozásra, ha egy csak társaságból ismert férfi túl sokáig akarna vele beszélgetni az utcán. Azaz: nem írja elő, pontosan a számára, hogy milyen ürügyet találjon.

Az illemtanirók általánosságban elismerik, hogy léteznek orientációs érzések. De azért ezeknél fontosabbak az illem-szabályok, előírások. Jobb, ha az ember cselekvése során ezeket tartja szem előtt. "Mert bármennyit beszéljenek is a nemes szív ösztönszerű tapintatáról, vannak mégis bizonyos világi formák és elfogadott szokások, melyeknek ép úgy vérré kell válniuk bennünk, mint az erkölcsi vagy tudományos tanításnak." /Wohl: Az illem, 10-11./

Nagyon érdekes ebből a szempontból Beniczky egyik könyvének /A leány érzelemléleke/ az egyik fejezete: Érzés és érzékelés. Ebben tulajdonképpen az orientációs érzések meglétének, illetve hiányának a következményeiről ír. Amit ő érzésnek nevez, az tulajdonképpen orientációs érzés, pontosabban: az illem megszabott keretei között működő orientációs érzés következménye. Mert az érzés szerinte: a tapintat, ítélőtehetség, ösztön, amely megsúgja, hogy adott esetben hogyan kell illő módon viselkedni. Az érzékelés pedig az orientációs érzék hiánya; illetve a hiány következménye. Ha ugyanis valaki érzékelő, akkor szolgai módon követi a külsőségeket, látásokat, formalitásokat, sémákat. Mivel nincs belső tapintat-érzék, ítélőképesség, az ilyen ember állandóan a közvéleménytől retteg, állandóan azt figyeli, hogy mit szól majd tetteihez a külvilág.

Az orientációs érzések érvényesülésének elvilág Sikor engedi a viszonylag legnagyobb teret. Szerinte a nők tetteit a szeretet és a női érzék irányítja, és jó, ha ez irányítja. Sőt, a nő csak akkor képes hivatását betölteni, ha ezekre a veleszületett képességeire, érzéseire hagyatkozik. A nő nem könyvekből meríti a tudományt, hanem a természetből. A természet saját kedélyében helyezte el azokat a törvényeket, amelyeket követnie kell. /A nők előnyei/.

d/ érzelmek, szenvedélyek

A kor általában veszélyesnek, károsnak, kerülendőnek tartja az érzelmeket, és az érzelmekkel való foglalkozást is. /"Leginkább óvakodjanak fiatal leányok férfiakkal egy vagy más érzelem bonczolgatásába bocsátkozni. Ez a társalgásból kizárandó." Kalocsa: Az illem könyve, 341./

Különösen a szenvedélyt, mivel ez a legmélyebb érzés. A szenvedély ilyen értékelése összhangban van a kor általános

intenzitásellenességével, a biztonságos élet vágyával. Egyértelműen elítélik tehát a szenvedélyt, különösen a szerelmi szenvedélyt /de másokat is, pl. a túlzott vallásos elragadtatást./. Lépten-nyomon hangoztatják a mértékletesség, az arany középút betartásának fontosságát. A mértékletesség különböző korú és nemű emberekkel szemben egyaránt követelmény.

Az illemtanok óvják olvasóikat attól, hogy bármilyen érzelemnek teljesen átadják magukat: hogy bármikor bármit intenzíven éljenek át. - Beniczky pl. tételesen is felsorolja, hogy melyek azok a női szenvedélyek, amelyeket feltétlenül le kell küzdeni: féltékenység, hiúság, tetszvágy, irigység, bosszú, pletykázás, indulatos harag, könnyelműség, megfontolatlanosság, pazarlási vágy, kíváncsiság, hűtlenség, ledeérség, indulatosság. /A nő kötelességei/.

A legtartósabb, legmélyebb, egész személyiségünket érintő involváltságot a szerelem jelenti; ezért ez a legveszélyesebb szenvedély. A szerzők tehát ezzel foglalkoznak a legtöbbet. Beniczky pl. /A leány érzelmevilága/ azért tartja veszedelmesnek a szerelmi szenvedélyt, mert az vak, és következménye mindig a kiábrándulás: az álmok után jön a rideg, komor valóságra ébredés. A szenvedélyek kerülése tehát megintcsak mindenkinek saját érdeke. Előbb-utóbb úgyis véget érnek, túlzott intenzitásuk, felfokozottságuk miatt nem lehetnek tartósak, és az rosszabb, mintha nem is lettek volna.

"Ha valamikor boldog akarsz lenni, úgy e szenvedélyeskedést le kell győznöd, és pedig rögtön, a mint az indulatot magadban föltámadni érzed és így magadat türelemre és önulakodásra szoktatod." /Kalocsa: A családi boldogság, 15./

Látható, hogy a szerzők a kiszámíthatatlan, váratlan fordulatokkal teli, intenzív, szenvedélyes élettel szemben egyértelműen a stabil, egyhangú, óvatos, biztonságos életformát ajánlják. A szerelem helyett a szeretetet. Ahogy a Beniczky könyvének végén olvasható vers mondja:

Rózsa a szerelem,
De csak tavasszal nyit,
Babér a szeretet,
Mely örökké virít.

/A leány érzélemvilága, 128./

Az említett szerzők közül egyedül Sikor tartja fontosnak, értékesnek a szerelmet, és általában az érzelmeket. Olyannyira, hogy a legfontosabb emberi értékmérőnek a szeretet képességét tartja: ha valakiről ítéletet akarunk mondani, először azt kell megvizsgálnunk, hogy képes-e szeretni. Ha igen, nem lehet rossz ember. /A nők előnyei/.

Ugyancsak egyedül áll abban, hogy a szerelmet nem elítéli /mint kollégái/, hanem a legpozitívabb emberi érzellemnek, a legpozitívabb törekvések potenciális forrásának látja.

Emiatt boldogságfelfogása is gyökeresen eltér a többiekétől. A boldogság szerinte csakis szerelemre épülhet. /Míg a többiek egyértelműen a szenvedések türelmes vállalásában, elviselésében látják azt./ Az élet célja: "tanulni és munkálni" mondja /81./, de nem öncélúan. A gazdagság, az ismeretszerzés, a munka, a tudás csak akkor ér valamit, ha eszközök; ha alárendelődnek a fő célnak, a boldog szerelemnek. Ez az egyetlen emberhez méltó cél. /82./; csak ez teszi az embereket egyenlővé, ez lehet vigasz az élet nyomasztó gondjai és bajai ellen;

multat és jövőt teremtet; csak annak a léte igazolt, aki szeretett és akit viszontszerettek. "Mi kincset bir az, a ki egy fennkölt szellemű nőnek szerelmét birja, leginkább megítélhető onnét, hogy ha a mai korszellem legszomorúbb folyamányát a mindinkább szaporodó öngyilkosságokat tekinti." - írja /18./ - Az öngyilkosokat elítélni nincs jogunk, de az öngyilkosságok okait vizsgálni kötelesség. Az okok között a leggyakoribb a szerelem hiány, vagy a szerelmi bánat. "A boldogtalan, a nem viszonzott szerelmi érzés gyakran oka az emberek öngyilkosságának, de a boldog szerelem a legbiztosabb óvszer ezen szerencsétlenség ellen, annyira, hogy azon emberről, akinek volt kit szeretnie és mégis öngyilkos merényletre vetemedett, bátran és bizton ki lehet mondani a törvényszéki orvos hozzájárulta nélkül is, hogy az elmeháborodásban szenvedett, mert csak az őrültség képes arra, hogy a szerető karok öleléséből durva erőszakkal kibontakozzék és a kétségbeesés örvényébe vesse magát." /19./

Országos Széchényi Könyvtár

7. A különböző szituációkban és szerepekben elvárt, értékelt tulajdonságok, erények

A különféle értékek rangsorolása, rendszerbe foglalása nem könnyű, mivel ezek szerepenként és helyzetenként változnak. Azaz pontosan meghatározott /javasolt/, hogy ki melyik szerepében, milyen szituációban milyen legyen, milyen erényekkel és tulajdonságokkal rendelkezzen. Pl.: a nő kötelessége, hogy jó feleség, anya és háziasszony legyen. Ahhoz, hogy ezeket a különféle kötelességeit maradéktalanul teljesíthesse, mindegyikhez más-más tulajdonságokra van szüksége. Mint feleség legyen szelíd, türelmes, engedelkeny, bátor, szolgálatkész,

áldozatkész; mint háziasszony pedig legyen rendes, takarékos, szorgalmas; tiszta és pontos; legyen birtokában továbbá a "jó társasági" erényeknek is /udvariasság, szivélyesség, természetesség, könnyedség, biztonság./

Az illemtankönyvek - mint már többször említettem -, a legtöbbet a fiatal lánnyal, és a tőle megkövetelt tulajdonságokkal foglalkoznak. A tulajdonságok nagyrésze a szüzesség megőrzésével, megvédésével kapcsolatos: szerénység, egyszerűség, ártatlanság, félénkség, szemérmesség, tartózkodó viselkedés, előzőkenység, rend és tisztaság. A legfontosabbnak tartott, és a leggyakrabban hangoztatott erények: a szerénység és az egyszerűség. "Mert a szerénység, a leány valójának eme főkéssége maradjon is meg szüziiesen, tisztán, sértetlenül; sőt nyilvánuljon az az ifjú leány külsejében is. Mindig visszataszító jelenség, ha egy fiatal leány idősebb nőkkel diszes ruhákban versenyezni akar. Mentül egyszerűbben jelenik meg a leány a világban első föllépése alkalmával, annál biztosabb lehet az általa gyakorlott előnyös hatásról." /Kálocsa: Az illem könyve, 274./

A nő életének célja a férj boldogítása /"Es férjének boldogítása legyen a nő életének - minden körülmények között - első és legfőbb célja." /Kálocsa: Az illem könyve, 68./. A nőkkel szembeni követelmények tehát mind ezzel kapcsolatosak: legyen szelid, türelmes, engedelkeny, bátor, szorgalmas, takarékos, hűséges, önzetlen, lemondó /nélkülözzön is férje kedvéért, ha szükséges/, tiszta, rendes, valamint rendelkezzen kellő önuralommal /a férj és a családi élet elviseléséhez, valamint saját hibáinak leküzdéséhez/, legyen tapintatos.

Beniczky is /A nő kötelességei/, Sikor is /A nők előnyei/ a legfontosabb női erények között említik a bátorságot. Ez az a tulajdonság, amely hősnővé változtatja a nőt a tűrésben

és a szenvedésben. "Magában véve nőnek lenni nagy bátorságot föltételez azok szemében, kik ezen ivarnak ezen ivarnak ezernyi bajait, szenvedéseit, önuralmát, feláldozásait és mellőzött helyzetét ismerik és kellőleg méltatni tudják. - Minő bátorság kell ahhoz, egy férfinak minden háttéri gondolat nélkül karjaiba vetni magát, nejevé lenni, mikor nem is tudhatja, hogy ezen ember, ki mindig oly jó, oly kedves, szerető és előzékeny lovag volt, nem lesz-e később oly pimasz, hogy erszénye és szive tartalmát egyaránt el fogja fecsérelni, és gyermekeivel együtt a nyomor ölébe fogja lökni?" /Sikor: i.m. 23./

Mivel a nő feladata a férfi kiszolgálása, a férj jólétének, jó hangulatának, kényelmének biztosítása, és nem fordítva, a férfiatól sokkal kevesebbet követelnek. A "ház urától" /Kalocsánál fejezetcim!/ csak annyit, hogy ne hagyja és hanyagolja el magát otthon sem /mivel ő a család és a cselédség példaképe/; legyen türelmes, óvja a családi boldogságot, és a külvilágban felszedett hibákat ne hozza haza.

A fiatalembertől elvárt legfontosabb tulajdonságok pedig: hogy tudjon figyelmesen hallgatni és jól táncolni. Fontos, hogy emellett legyen bátor, vakmerő, szellemes, de azért szerény. /"Szerénység az ifjú és leány legszebb ékessége, és ez a külső megjelenés biztonsággal teljesen összefér."-/Kalocsa: Az illem könyve, 271./

Mindegyik szerző foglalkozik azzal, hogy milyen erények szükségesek a társasági sikerhez; egyáltalán ahhoz, hogy valakit befogadjon a "jó társaság". - Wohlék ezen kívül azt is részletesen felsorolják, hogy melyek a legfőbb követelmények egy igazi úrinővel szemben: "Előzékeny, udvarias lesz mindenki iránt, szerény, de nem ügyetlenül szégyenlős; bátor és öntudatos, de legkevésbé sem merész, vagy férfias; idősök irányában tiszteletteljes, alantabb állókkal szeretetreméltó,

a fiatalabbakkal nyájas és elnéző; egyszóval nem a férfiak elbájolása lesz főczélja, hanem mindazoknak boldogítása, ki-
ket a sors közelébe helyez." /Az illem, 9./.

Nem ismeri továbbá az ingerültséget, a "negélyezést", a "feszít", irtózik a színleléstől, a követelőző, gőgös fellépéstől. "Halk, dallamos beszéde és nevetése megnyerő; bizonyos nyugodt méltóság észlelhető minden tettében; kedvessége nem ünnepi ruha, melyet a társaság kedvéért ölt fel s családi körében eldob magától, hanem mindennap érvényesített természetes tulajdona, mely lényével egybeforrt és mely nélkül nem képzelhető többé." /10./

Az embereknek nemcsak a különböző szerepeikben kell más-más módon viselkedniük, hanem a különböző kapcsolatokban is. Így pl. a gyerekek feltétlen engedelmisséggel tartoznak szüleiknek; testvérek kötelesek egymást szeretni és segíteni; nő a férjének minden szempontból teljesen alárendelt; családtagok egymás közti érintkezéséhez általában tapintat, türelem szükséges; a férfiaknak a nőkkel szembeni viselkedése alapuljon a megbecsülésen, tiszteleten, előzékenységen, a nőké pedig a tartózkodáson és az óvatosságon; hasonló korú és rangú férfiaknak egymás között nem kell olyan szigorúan venni a szabályokat; cselédekkel /és más alárendeltekkel/ szemben alapvető az udvariasság, nyájasság és a jóakarát, magasabb rangúakkal a feltétlen tisztelet stb.

III. Következtetések, összegzés

A fenti elemzések segítségével kibontakozik a korban eszményinek tartott, propagált életforma viszonylag jól körülhatárolható képe. Ennek egyes összetevőiről már volt szó az egyes fejezetekben, ezért most csak röviden foglalom őket össze.

A szerzők életszemlélete azonos: az élet mindegyikük szerint alapvetően, megváltoztathatatlanul rossz; vállalása, leélése /különösen a nők számára/ kötelesség, amely nagyon sok áldozattal jár. Jellemző és sokatmondó ebből a szempontból Beniczky Irma egyik könyvének címe és alcíme: A nő kötelességei; Milyen áldozatokat kell hoznia a nőnek, hogy boldog legyen? - Magában a szenvedésben, a lemondásban, pontosabban ezek tudomásulvételében, elfogadásában áll tehát a boldogság. - Mivel az élet rossz, de mégis el kell viselni, az illemtan-írók szeretnének valahogy könnyíteni rajta. Írásaik elsősorban ezt a célt szolgálják: tanácsokat akarnak adni, vigaszt, védelmet próbálnak nyújtani olvasóiknak, elsősorban a nőknek, akikre a legtöbb szenvedés hárul. Ezért propagálják minden lehetséges eszközzel a biztonságos, kockázatmentes, nem-intenzív életformát. Ez kevesebb veszéllyel jár; bejárható és jól körülhatárolható. Mindent elkövetnek annak érdekében, hogy egyértelműsítsék és jól elrendezetté tegyék a dolgokat. /Érték/rendszerükben mindennek megvan a maga pontos helye /mint ahogy pl. a boldogság alkotórészeinek a boldogság fogalma alatt./. Ezt a törekvést /helyre tenni a dolgokat/ mutatja maga az a tény is, hogy egyáltalán léteznék viselkedési- és életszabályok, és különösen az, hogy ilyen sok van belőlük.

A biztonsághoz való kétségbeesett, görcsös ragaszkodásukból következik végső soron érték- és eszményrendszerük minden sajátossága:

a/ az intenzív élet igényét, vágyát egyrészt a szabályozottsággal, másrészt a felületesség, könnyelműség propagálásával próbálják meg kivédeni;

b/ az ideális személyiség /különösen az ideális nő/ szerintük igénytelen, belenyugvó, teljesen önállótlan, akarattalan, passzív /a legfőbb értékek: a szerénység, egyszerűség, belenyugvás, alkalmazkodás, türelem stb./

c/ ezzel szoros összefüggésben az egyéniség teljes korlátozása, visszaszorítása, elnyomása a cél; a legfontosabb követelmény az összes egyéni tulajdonság elrejtése. "... a görbe testalkat, lehorgasztott fő, vagy szenteskedést, vagy mély elmerültséget s embergyűlöletet tanusít, és így társaságban helye nincs, mert ott minden egyéni sajátosság, - minden önmagávali elfoglaltságnak háttérbe kell szorulnia,..." /Rádl: Illemtan a tanuló ifjúság számára, 6-7./

Emiatt kell tartózkodni a határozott véleménynyilvánítástól is. Önmagunkat soha nem szabad megmutatni; mint már idéztem, Beniczky szerint jó, ha még a szerelmi /házassági/kapcsolatok is látszatokon alapulnak. - Nagyon jól példázza az egyéniség elrejtésének kötelezettségét /és ennek okait is/ Kalocsa egyik tanácsa. Ha hosszabb ideig vendégeskedünk valahol, a reggeli órákat célszerű teljes magányban, visszavonultságban tölteni, mert az ember egyénisége ekkor érvényesül a legjobban /ekkor nem lehet sehogy visszaszorítani/, és nem jó, ha ezt mások is látják. "...annyival is inkább célszerű a napnak ily módon való beosztása, mert az embernek saját egyénisége a reggeli órákban érvényesül leginkább, ekkor domborodik ki legélesebben. Azon mód, hogyan kél fel valaki alvása után, hogyan öltözködik és készül elő az egész napra, mindenkinél különböző;

senki sem szeret idegen pillantást engedni a coulissák mögé." /Az illem könyve, 439./. Nagyon jellemző érvelésének egyik pontja: mindenkinél különböző, vagyis ezt nem lehet egyneműsíteni. Ez a baj, ezért nem kell /nem szabad/ mutatkozni. Az egyéniség tehát csak titokban érvényesülhet, társaságban csakis azonos képre formált emberek jelenhetnek meg.

d/ a biztonságra, az egyértelműsége, egyneműsítettségre való törekvés velejárója a /szándékos/ leegyszerűsítettség, és az,

e/ hogy a kijelölt életkeretek rendkívül szűkek. Az élet élésének egyetlen lehetséges terepe az otthon; az eszményi életforma otthon-, család- és házasságcentrikus. A szerzők nagyon élesen elválasztják egymástól a külvilágot, és az otthont. Az otthon a menedék, a "menhely a világ zivatarai előtt", az "áldott házi légkör", a "békés házi tűzhely", ahol a létért való küzdelemben megfáradt ember pihenhet. A külvilág pedig "rideg", "zürzavaros", "fenyegető", veszélyes. Többek között azért, mert átalakíthatja a családot, az otthon békéjét. Nagyon veszélyes pl. ilyen szempontból az iskola, mert az a gyerek egész lényét átalakítással fenyegeti. Ezért a szülők feladata ilyenkor: ártalmatlanná tenni az iskola káros hatásait. Hasonlóan vigyázni kell a fiatalembernek vagy a ház urának is, akik sajnos kénytelenek a kinti életben is élni, - nehogy felvett szokásaik feldúlják az otthon békéjét. "A férfinak ki kell mennie a nagy világba, annyi ellenséges elem közé, melyek polypkarjaikat ezerszeresen nyújtják be otthonjába, nem békésen, megnyugtatólag, boldogítóan, hanem ellenséges szándékkal és folyton rágódva a ház békéjén, mint valamely mérges féreg." /Kalocsa: Az illem könyve, 43./; a férfi az, "a ki által az élet ezer ujjával markol bele az otthonba, felzavarja a békét és annak kedvező hangulatát szétrombolja." /Kalocsa; i.m., 44./

Kalocsa számtalan olyan mondást és verset idéz, amely az otthon, a családi élet szépségeiről beszél. Pl. A lakás c. fejezet a következő verssel zárul:

Haza, haza mindenünnen
Haza vágyom, sietek,
Semmi ott künn a világon,
Mindenem itt benn találom -
Hü falaim, köztetek.

A feleség és anya c. fejezet pedig E. Kovács Gyula következő versével kezdődik:

Édes, csöndes, nyájas itthon,
Földj be, földj be engemet!
Gyógyít, üdit enyhe léged
Benned, óh csak benned élek,
Te, te - mindent eltemetsz...

Oh te, kinek hő lehetőől
Melegül, forr itt a lég
Kinek pillantási alatt
Mosolyognak rám a falak,
Áldjon, áldjon meg az ég!

Te, te vagy a bűvös tündér,
Az az édes hatalom, -
Ki miatt e kis szobában
Ily mosolygó szép világ van:
Feleségem, angyalom!

A vers tartalmazza szinte az összes értékelte tulajdonságot, és az illemtanirók szerint is az élet céljának tartott teljes bezárkózást, eltemetkezést az otthonba.

Körülbelül így nézett ki a 19. század második felében a társadalmi tudat normatív oldala. Az elvárások szembeesése a valóságban követett értékekkel, a valóságos életformatípusokkal már egy másik tanulmány feladata.

Fabó Kinga

Tartalom:

Bevezető	3 - 6
I. A vizsgálat célja, lehetőségei. A választott módszer és a vizsgált korszak közötti összefüggések	7 -15
II. Illemtankönyvek elemzése	16 -66
Bevezetés	16 -19
1. Kinek szólnak?	19-23
2. Az illemtankönyvek célja	23-26
3. A mindennapi élet mely területeit szabályozzák? Előíró funkciójuk mekkora területre terjed ki?	27-36
4. Az illemtanok nyelvhasználati módja	36-43
5. Az illemszabályok indoklása, értékelése /Az illemtanírók reflexiója saját tevékenységeikre/	44-51
6. Érzésselőírások. Az érzelemkifejezés lehetőségei és módjai. Kötelező és tiltott érzések. Érzelmi viselkedési szabályok	51-55
a/ késztetésérzések /szexuális késztetésérzés	56-58
b/ affektusok	58
c/ orientációs érzések	58-60
d/ érzelmek, szenvedélyek	60-64
7. A különböző szituációkban és szerepekben elvárt, értékelt tulajdonságok, erények	63-66
III. Következtetések, összegzés	67-71

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár